

דברים אלו נכתבים בעיצומה של מלחמת "חומה ומגן", ימים של כאב על הרג ואבדן יומיומי של אזרחים תמימים וחיילים במלחמתנו הצודקת שנכפתה עלינו על ידי הפלשתינאים. כציבור וכיחידים נדרשים אנו יותר ויותר להתמודד בימים אלו עם צער ויגון שמקורן במוות שלא בעתו. אנו מוצאים עצמנו יותר ויותר נפגשים "בבתי אבלים" – ומבקשים לנחם את מי שפעמים לא ניתן לנחמו, לומר מילות נחמה כשהמילים נעתקות, וכאשר נמצאות המילים, אף הן בראיה רטרופקטיבית נראות כמילות נימוס חסרות משמעות לאבל היושב ביגונו.

תחושת המבוכה ופרפורי הבטן מתחילים עוד בטרם הכניסה לבית האבל. המחשבות טורדות, מה אומרים לזוג ההורים שאיבדו את יקירם, כיצד מנחמים עוללים ויונקים שאיבדו את הוריהם, מה נאמר לבעל שאיבד את אשת נעוריו, לעלמה צעירה שאיבדה את אהוב ליבה, היכן נשב? קרוב לאבלים או במרחק מהם, כמה זמן ראוי לשבת בבית האבל, האם זה עניין שבנימוס, או מעוגן בהלכה ובמנהג היהודי, ועוד כהנה וכהנה, והמבוכה רבה.

למרבה הפלא גם אלו שאינם שומרי הלכה, בשעות אלו מחפשים "תקנון הלכתי" ובלבד שתקנון זה יוציאם ממבוכתם. אלא שהמבקש מזור הלכתי בשאלות אלו, יופתע לגלות שספרות ההלכה אינה עוסקת בנוסחי הניחומים שיש לאומרם בבית האבל. [1] להפך, מדברי הרמב"ם בהל' אבל (פי"ג הי"ג), כנראה משמע שבבית האבל שותקים, אלא אם כן האבל פותח בדברים, כלשונו:

ואין רשאין לומר דבר עד שיפתח האבל את פיו תחלה, שנאמר ואין דובר אליו דבר, וכתוב אחרי כן פתח איוב את פיהו וגו' 'וען אליפז' (איוב ב, יג) [2].

ובהלכה ט (שם), כתב:

ש"אין אומרים שמועה והגדה בבית האבל אלא יושבין דוין [3]."

נראה כי הרמב"ם הרציונליסט התכוון בדבריו לומר שלא רק דברי תורה המשמחים את הלב אין לומר בבית האבלים, אלא שבבית האבלים מן הראוי שהמנחמים ישבו בדממה, כי "המשכיל בעת ההיא ידום כי עת רעה היא" (עמוס ה יג) – "עת" – שאי אמירה, אף היא אמירה ואולי האמירה המשמעותית ביותר. הדברים השקולים ביותר שיכול המשכיל לומר למי שפגע בו המוות והאובדן בטרם עת, היא דומיה – "לך דמיה תהלה" (תהלים סה ב), כדברי קהלת (ה, א) "אל תבהל על פיך ולבך אל ימהר להוציא דבר לפני האלהים כי האלהים בשמים ואתה על הארץ על כן יהי דבריך מעטים" [4].

במאמר זה נבקש בכל זאת להתחקות במעט על "מה אומרים" – תולדות "תכני הניחומים" שהיו אומרים בבתי האבלים בישראל.

א. תקופת המקרא

מעיון בפסוקים העוסקים באבלים ומנחמים בתקופת המקרא, ניתן ללמוד על מערכת של פעולות מעשיות שבאו לנחם, לעזור ולשקם את האבל, בעיקר במעשים ולא דווקא במילים. כפי שנראה להלן "אמירת דברים" כהשתתפות בצער של האבל, לא בהכרח תפסה מקום מרכזי ב"ניחום האבלים", ניחום האבל כלל:

1. ישיבה בביתו במשך ה"שבעה" כך מצינו אצל איוב (ב, יא-יג):

ויבאו איש ממקמו אליפז התימני ובלדד השוחי וצופר הנעמתי ויועדו יחדו לבוא לנוד לו ולנחמו... וישבו אתו לארץ שבעת ימים ושבעת לילות ואין דבר אליו דבר כי ראו כי גדל הכאב מאד [5].

האבלים ישבו בדומיה והביעו את צערם בהנדת הראש לכיוון המנחמים; [6] ואילו המנחמים אף הם שתקו והשיבו לאבלים בהנדת ראש כביטוי להשתתפות בצערם. "הנדת הראש" כלפי האבל היא אמירה ללא מילים: אנו כאן – איתך בצערך.

2. האכלת האבל והשקיייתו כוס של תנחומין – כפי שמצינו בירמיה (טז, ו-ז):

ומתו גדלים וקטנים בארץ הזאת לא יקברו ולא יספדו... ולא יפרסו להם על אבל לנחמו על מת ולא ישקו אותם כוס תנחומים על אביו ועל אמו.

ההלכה הקדומה הכירה בכך כי האבל בימים הראשונים לאבלותו טרוד ביגונו, העניינים הגשמיים וצרכיו האישיים פחות טורדים אותו, יש לאפשר לו לזמן מסוים להתכנס בתוכו ולמצות את יגונו. על כן הדאגה למזונותיו – פריסת לחם לאבל (סעודת הבראה) והשקייתו בין[7] חלה על הקהילה שלה תפקיד חשוב בניחומי האבל והשבתו לחיים נורמליים.

3. תמיכה כלכלית בו – מותו של אדם גרם לעיתים לבני משפחתו משבר כלכלי חריף שהוסיף צער לצערם, הן משום ההוצאות המרובות שנדרש כדי להביא את המת לקבורה הולמת, והן משום קיום כל הטכסים שהיו מקובלים בלויית המת ובסעודות האבלים שלאחר הקבורה, לכן לעיתים כנראה נהגו המנחמים בבואם לבית האבל להביא עימם גם כסף ותכשיטים ומסרום לאבלים. כפי שמצינו אצל איוב (מב, יא): "ויבאו אליו כל אחיו וכל אחיותיו וכל יודעיו לפניו ויאכלו עמו לחם בביתו וינדו לו וינחמו אותו על כל הרעה אשר הביא ה' עליו ויתנו לו איש קשיטה אחת ואיש נזם זהב אחד[8]".

בפעולות אלו, באו לביטוי השתתפות הקהילה בצער שאינו רק צערם של האבלים, אלא צער הקהילה על האבדן שבטרם עת מחד, והפגנת סולידריות ונכונות לעזרה הדדית בעת צרה מאידך. גמילות החסד הקהילתית, הסעד הנפשי והתמיכה הכלכלית שניתנו לאבלים בעת הצורך, איפשרו לאבל לשקם עצמו במהרה. בעקיפין היתה זו גם תרומה לחיזוק וגיבוש המסגרת הקהילתית, שהקלה על היחיד ועל החברה כולה לעבור משברים של שכול ואובדן ולהישד.

4. תכני הניחומים

באשר לאמירת דברי ניחומים, בתקופת המקרא, כאמור, נראה כי מקובל היה שהמנחמים בבית האבל ישבו בדומיה ולא אמרו דבר. [9] רק לאחר שהאבל שבר את שתיקתו ופתח בדברים, השיבו המנחמים והמשיכו בדברים שפתח בהם האבל. [10] כך גם מצינו בבבלי מועד קטן כח ע"ב:

אמר רבי יוחנן: אין מנחמין רשאין לומר דבר עד שיפתח אבל, [11] שנאמר: 'אחרי כן פתח איוב את פיהו' (איוב ב, יג), והדר (=ואחר כך) 'ויען אליפז התימני' (שם ד, א).

על מהות תוכנם וצורתם של דברי ניחומים שנהגו לומר בתקופה המקראית מצינו רמזים בלבד, שמתוכם ניתן אולי ללמוד בעקיפין על ההשקפות ביחס לתפיסת המוות בכלל, והמוות בטרם עת, בפרט.

שתי צורות עיקריות ל"תכני הניחומים" בתקופת המקרא [12]:

א. הצורה הראשונה – דברים שיש בהם כדי לבטא את הרעיון של "צרת רבים חצי נחמה". כלומר, לומר לאבל שלא רק לו אירע כן, אלא גם לפלוני ואלמוני וכיוצא בהם. [13] רמז להשקפה זו אנו מוצאים בדברי הנביא ירמיה, שבשעה שקונן על חורבן הבית, אמר: "מה אעידך מה אדמה לך הבת ירושלים מה אשוה לך ואנחמך בתולת בת ציון, כי גדול כים שברך מי ירפא לך" (איכה ב, יג) (=מה אביא לך עדות ודמיון מצרה אחרת כצרתך – שברך אין לו רפואה). [14] דברי ניחומים אלו היו כנראה ידועים ומקובלים בכל שדרות העם, שאם לא כן, הנביא בוודאי לא היה משתמש בביטויים שאינם ידועים ואינם מתקבלים על דעתם.

ב. הצורה השנייה – דברים שיש בהם כדי לבטא את תפיסת הגמול (שכר ועונש) המקראית – הרשע מקבל את גמולו, ואם מת או נפטר טרם זמנו, רשע היה [15].

על כך קובל איוב (כא, לד) בפני רעיו: "ואיך תנחמוני הבל ותשובתיכם נשאר מעל" (פירוש: איך תנחמוני תנחומים של הבל, שהרי כל תנחומים הוא שהרשע מקבל גמולו, וכבר הוכחתי בדברי שאין הדברים כך). [16] צורה זו נדחתה בתקופת התנאים ואף הוגדרה כ"אונאת דברים", [17] ולמרות זאת כפי שנראה בהמשך, בצורת ניחומים זו, נהגו גם חכמי ישראל בתקופה מאוחרת יותר (בדור השני והשלישי של האמוראים, המאה הג' לספירה), לעשות שימוש בניחום חבריהם.

צורה אחרונה זו, משמעותה היא ש"אין תנחמוני למוות" – המוות איננו עניין טבעי, המוות הוא הרע בהתגלמותו, כדברי הכתוב: "הנני נותן לך את החיים ואת הטוב ואת המוות ואת הרע" (דברים ל, טו). המוות פירושו ניתוק כל קשר עם החיים. וכך באים הדברים גם לידי ביטוי בתפילת חזקיהו מלך יהודה בחליו: "כי לא שאול תודך מות יהללך, לא ישברו יורדי בור אל אמתך. חי חי הוא יודך כמוני היום" (ישעיה לח, יט-כ) – אין כל יחס וקשר למוות עם החיים. ניתן לומר באופן כללי, שבתקופה הקדומה

ראו בכל מוות מקרה על טבעי – גזרה אלוהית, ו"מוות שלא בעתו" – קיצור ימים, נחשב כעונש חמור על מעשי רשע[18].

ייתכן אולי להצביע על צורה נוספת וקדומה של ניחומים, שהיתה מקובלת בתקופת המקרא והיא, לומר לאבל שעליו להינחם על קרובו שמת בטרם עת, משום שהקב"ה מתכבד במוותם של צדיקים, כפי שמצינו בדברי משה לאהרון אחיו: "בקרובי אקדש ועל כל העם אכבד וידם אהרן". כלומר, על אהרון להתנחם על מות בניו משום שעונשם החמור הוא רק מפני שהיו מקורבים לה', וכדברי המדרש: "וכיון שבא מעשה לידו אמר לו משה אהרן אחי לא מתו בניך אלא על קדושת שמו של הקב"ה... כיון שידע אהרן שבניו ידועי המקום שתק וקיבל שכר על שתיקתו[19]".

ב. בתקופה הבתר-מקראית

בתקופה זו נדחקו כנראה צורות ניחומים אלו, והחלה להתגבש צורה חדשה של תנחומים שהתבססה בעיקר על יסוד הרעיון של "קבלת הדין". גישה זו נובעת כנראה גם מתפיסת משמעות המוות שהיתה מקובלת בתקופה זו. רעיונות אלה נוכל למצוא בדברי שמעון בן סירא (המאה ה' לפסה"נ), בפרק הדין ביחסם של החיים לנושא המוות:

1. המוות אינו הרע המוחלט – "בעברו יעבור גם עצב וחי עני קללת לבב", כלומר, המוות אינו רע מוחלט כי הוא מביא סוף לצרות החיים; בעברו מן העולם יעבור גם אותו העצב, שהרי חי עני הם רעים מהמוות, ומשום כך אין צריך להתאבל הרבה על מותו.

2. המוות הוא אחריתו של כל אדם – "אל תשיב אליו לב עוד פרע זכרו וזכור אחרית", כלומר, אל תשיב אליו את לבך ומחשבותיך, אלא שכחהו; בטל והשבת את זכרו של המת בלבך, וזכור כי המוות הוא אחריתו של כל אדם; "זכור חקו כי הוא חקך לו אתמול ולך היום" (זכור כי חוק המוות של הנפטר הוא גם חוקך, ולכן אין להתאבל יותר מדי על מותו של אדם, כי הרי על כולנו למות).

3. הזיכרון והיגון הם חסרי תכלית משום שהמוות הוא מוחלט וחסר כל תקווה – "אל תזכרהו כי אין לו תקווה מה תועיל ולך תריע". שכח את המת כי אין לו תקווה לשוב לחיים; לא תועיל לו על ידי יגון מרובה ולך רק תרע בכך; "מושבת מת ושבת זכרו והנחם עם צאת נפשו" – כשהמת בא למנוחתו, ייבטל זכרו והנחם אחר צאת נשמתו[20].

סביר להניח כי רעיונות אלה, לא היו רק דברי מחשבה והגות שעלו במוחו של בן סירא, אלא קובץ של רעיונות שנידונו ונתגבשו בשיחות חכמים בבתי האבלים.

מאתיים שנה מאוחר יותר, הביע הפילוסוף היהודי ההלניסטי, פילון, את השקפתו למשמעות "המוות" בפירושו לבראשית ב', יז, הוא כותב: "כי ביום אכלך ממנו מות תמות". מה המשמעות של 'תמות' על ידי 'המוות'? המוות של הצדיק הוא תחילת חיים אחרים. כי חיים יש משני סוגים: אחד עם הגוף המושחת; השני בלי גוף ובלי השחתה. האדם הרע מת על ידי המוות גם כאשר הוא נושם, לפני שהוא קבור, כי הוא אינו שומר לעצמו שום ניצוץ של החיים האמיתיים, שהם המיוחדים. הצדיק הזכאי, לעומת זאת, אינו מת על ידי המוות, אלא לאחר חיים ארוכים נפטר אל הנצח[21]."

כלומר, לאחר מותו עובר הצדיק אל החיים הנצחיים – לפי פילון, המוות לצדיק אינו מוות אלא חיים; לעומתו הרשע החל את מיתתו עוד בחייו. הפועל היוצא מדברים אלה היא הנכונות להשלים עם המוות – "קבלת הדין" – סדר עולמו של הקב"ה[22].

ג. לאחר חורבן הבית השני

לאחר חורבן הבית השני, הלכו ונדחו רעיונות אלה כדרך תנחומים, בהיותה מבוססת על "קבלת הדין" בלבד, והתגבשה לה צורה חדשה המבוססת על העיקרון של "צידוק הדין", שביטוייה הוא: "הצור תמים פעלו כי כל דרכיו משפט, אל אמונה ואין עול, צדיק וישר הוא" (דברים לב, ד). תפיסת עולם זו, קיבלה את חיזוקה בעיקר לאחר החורבן, מתוך בחינת השתלשלות האירועים שהמיטו אסונות וחורבן על העם. השקפה זו, איפשרה בתנאים שלאחר החורבן להמשיך לחיות חיים רוחניים בעלי משמעות דתית, למרות האסונות, ולשמור על הלכידות בתוך המחנה גם במציאות של הגולה. ומצידוק הדין ה"לאומי" נתפתח צידוק הדין ה"פרטי", שאיפשר גם לפרט וסביבתו הקרובה להתמודד עם אסון שפקד אותם, מבלי שעולם הערכים הבסיסי שלהם ייפגע.

תחילה, כאשר נגזרה גזרה רעה על אדם – עונש מוות – לאחר שנתבשר על כך, ובטרם הוצא להורג, קיבל את הגזרה וצידק את הדין, כפי שמצינו בספרי:

כשתפסו את רבי חנינה בן תרדיון נגזרה עליו גזירה לישרף עם ספרו. אמרו לו נגזרה עליך גזירה לישרף עם ספרך. קרא המקרא הזה 'הצור תמים פעלו'. אמרו לאשתו, נגזרה על בעלך גזירה לישרף ועליך ליהרג, קראה המקרא הזה 'אל אמונה ואין עול'. אמרו לבתו נגזרה גזירה על אביך לישרף ועל אמך ליהרג, ועליך לעשות מלאכה, קראה המקרא הזה 'גדול העצה ורב העליליה אשר עיניך פקוחות' (ירמיה לב, יט). אמר רבי: כמה גדולים צדיקים אלו שבשעת צרתם הזמינו שלשה פסוקים של צידוק הדין מה שאין כן בכל הכתובים, כיוונו שלשתם את לבם וצידקו עליהם את הדין[23]."

מהתפעלותו של רבי מצידוק הדין של ר' חנינה בן תרדיון ובני ביתו, ניתן להסיק כי עד לתקופתו של ר' חנינה לא היה נוסח מקובל של צידוק הדין וכנראה גם לא הצדיקו את הדין בעניינים של הפרט.

כנראה בחלוף הזמן נתפשטה תפיסה זו ונקבע שיש להצדיק את הדין גם לאחר מקרה רע שאירע לאדם וניצול ממנו, כמו נזקי גוף או הפסד ממון, [24] וכפי שמצינו במדרש תנחומא, אצל חנניה מישאל ועזריה לאחר שניצלו מכבשן האש:

אמר רבי אלעזר מי אמר פסוק הזה [לך אדני הצדקה ולנו בשת הפנים] חנניה מישאל ועזריה אמרוהו. בשעה שעלו מן הכבשן... והיו חנניה וחבריו מגביהין פניהם למעלה וצידקו את הדין, ואמרו 'לך אדני הצדקה ולנו בשת הפנים[25]!'

תפיסה דתית זו הסוברת שיש לו לאדם להצדיק את הדין על דבר רע שאירע לו וניצול ממנו, התפתחה עוד בתקופת התנאים שלב נוסף, ונקבע שיש לומר "צידוק הדין" גם על מותו של אדם. אמירת דברי צידוק הדין מוטלת בראש וראשונה על האבל עצמו, שעליו להצדיק את הדין עוד בשעה ש"מתו מוטל לפניו", ובטרם הובא לקבורה, [26] כמובא בבבלי תנחומא במסכת ברכות:

והוא [=האבל] עומד ומצדיק את הדין, ואומר: רבון העולמים, הרבה חטאתי לפניך ולא נפרעת ממני אחד מני אלף, יהי רצון מלפניך ה' אלהינו שתגדור פרוצותינו ופרצות כל עמך בית ישראל ברחמים[27].

לאחר שתגבשה תפיסת "צידוק הדין" במלואה, ונקבע שיש להצדיק את הדין גם לאחר מותו של אדם, החלה להתפתח כנראה גם דרך ניחומים המבוססת אף היא על תפיסת "צידוק הדין" ועקרונותיה המרכזיים של תפיסה זו הם:

1. האדם בעולם הזה הוא כ"פיקדון" שנמסר להשגחה – לכן אין להצטער יתר על המידה על נטילת הפיקדון (הנשמה) על ידי בעל הפיקדון – "ה' נתן וה' לקח יהי שם ה' מבורך" (איוב א כא).

2. תכלית קיומו של האדם בעולם הזה הוא למלא את ייעודו – לכן אין הבדל אם האדם חי עשרים שנה או מאה שנה (זאת כמובן, אם למד תורה וקיים מצוות ולא חי חיי חטא). סימוכין לתפיסה זו (על ייעוד חייו של האדם) נוכל למצוא גם בתרגום לקהלת (ה, יא) על הפסוק "מתוקה שנת העובד אם מעט ואם הרבה יאכל", מפרש התרגום:

בסימא דמיכת גברא דפלח למריה עלמא בלב שלים ואית ליה ניחא על בית קבורתיה (=ערבה) פטירתו של אדם שעבד את ריבונו של עולם בלב שלם ויש לו מנוחה בבית קבורתו); אין זעירות שנים יחי אין סגיאיות שנין (=אם שנים מעטות יחיה, אם שנים רבות); בתר דפלח למרי עלמא בעלמא הדין, לעלמא דאתי אגר עובדי ידוי יחסין (=אחר שעבד לריבונו של עולם בעולם הזה, לעולם הבא יינחל את שכר מעשי ידיו)[28].

הרעיון שחיי אדם אינם נמדדים לפי מספר שנים, אלא על פי ריבוי מעשיו הטובים, מצינו גם בספר חזון ברוך (מיוחס לתחילת המאה ה'ב'): "ויען ה' ויאמר אלי, לפני עליון אין זמן רב ולא שנים מעטות. ומה הועיל אדם כי חי תשע מאות ושלשים שנה והן הוא עבר את כל אשר צוה. לא הועילהו אפוא ימי חייו הרבים כי גם מות הביא ויקצר ימי צאצאיו. ומה חסר משה אשר רק מאה ועשרים שנה חיה והוא יען עבדו את יוצרו הביא לזרע יעקב את התורה ויאר אור לישראל". [29] כלומר, משה רבינו במעט שנותיו, הישגיו ותועלתו לאנושות רבים יותר מאדם הראשון שחי שנים רבות.

השימוש בתפיסה זו, היתה מצויה בארץ ישראל גם במאה ה'ד', כפי שמצינו בירושלמי:

"כד דמך (=כשנפטר) ר' בון בר ר' חייא, על (=בא) ר' זעירא ואפטר עליו (=וודרש עליו [פסוק זה]),
'מתוקה שנת העובד', 'ישן' אין כתיב כאן, אלא 'אם מעט ואם הרבה יאכל'. למה היה ר' בון בר' חייא
דומה, למלך ששכר פועלים הרבה, והיה שם פועל אחד משתכר במלאכתו יותר מדאי, מה עשה
המלך נטלו והיה מטייל עמו ארוכות וקצרות. לעיתותי ערב באו אותם פועלים ליטול שכרן ונתן לו
שכרו עמהן משלם. והיו הפועלים מתרעמין ואומרים: אנו יגענו כל היום, וזה לא יגע אלא שתי שעות
ונתן לו שכרו עמנו משלם? אמר להן המלך: יגע זה לשתי שעות יותר ממה שלא יגענו אתם כל היום
כולו. כך יגע רבי בון בתורה לעשרים ושמונה שנה, מה שאין תלמיד ותיק יכול ללמוד מאה שנה[30]."

כלומר, ר' זעירא בהספדו זה, מגיב לתחושות לבם של שומעיו. בלבם מטיחים הם כלפי שמיא, כיצד
בחור נפלא זה נלקח מאתנו בגיל כ"ח? ועל כך משיב להם ר' זעירא, אתם בוכים ומלינים על הקב"ה
שלקחו בטרם עת, ומדוע לא נתן לו להמשיך לחיות חיי תורה עד זקנתו. אם כך, אינכם מעריכים
כוננה את משמעות הזמן שחי בחור זה[31].

על האדם שהוא משול כ"פיקדון" מצינו בבבלייתא באבות דרבי נתן:

כשמת בנו של ר' יוחנן בן זכאי נכנסו תלמידיו לנחמו. נכנס ר' אליעזר וישב לפניו ואמר ליה: רבי רצונך
אומר דבר אחר לפניך? אמר ליה: אמור. אמר ליה: אדם הראשון היה לו בן ומת וקבל עליו תנחומין.
ומניין שקבל עליו תנחומין? שנאמר 'וידע אדם עוד את אשתו' (בראשית ד, כה), אף אתה קבל
תנחומין. אמר ליה: לא די שאני מצטער בעצמי, אלא שהזכרת לי צערו של אדם הראשון. נכנס ר'
יהושע ואמר לו: רבי רצונך ואומר דבר לפניך. אמר ליה: אמור. אמר ליה: איוב היו לו בנים ובנות ומתו
כולם ביום אחד וקבל

עליהם תנחומין, אף אתה קבל תנחומין. ומניין שקבל איוב תנחומין? שנאמר 'ה' נתן וה' לקח יהי שם
ה' מבורך' (איוב א, כא). אמר לו לא די שאני מצטער בעצמי אלא שהזכרת לי צערו של איוב. נכנס ר'
יוסי וישב לפניו... אמר ליה: אהרון היו לו ב' בנים גדולים ומתו שניהם ביום אחד וקבל עליהם
תנחומין, שנאמר 'וידם אהרן' וכו' (ויקרא י, ג). נכנס רבי שמעון ואמר ליה: רבי רצונך... אמר ליה: דוד
המלך היה לו בן ומת וקבל עליו תנחומין, ואף אתה קבל תנחומין, שנאמר 'וינחם דוד את בת שבע
אשתו ויבא אליה וישכב עמה ותלד בן ויקרא את שמו שלמה' (שמואל ב יב, כד), אף אתה רבי, קבל
תנחומין וכו'. נכנס רבי אלעזר בן עזריה [נוסח אחר: בן ערך]. נכנס וישב לפניו, ואמר לו אמשול לך
משל למה הדבר דומה לאדם שהפקיד אצלו המלך פקדון בכל יום ויום היה בוכה וצועק ואומר אוי לי
אימתי אצא מן הפקדון הזה בשלום. אף אתה רבי היה לך בן קרא תורה מקרא נביאים וכתובים משנה
הלכות ואגדות ונפטר מן העולם בלא חטא ויש לך לקבל תנחומים כשהחזרת פקדוןך שלם. אמר ליה:
רבי אלעזר נחמתני כדרך שבני אדם מנחמין[32]."

חכמי ישראל כר' אליעזר, ר' יהושע, ר' יוסי ור' שמעון, ביקשו לנחם את ר' יוחנן בן זכאי על מות בנו
בנוסח תנחומין שעיקרו הוא "צרת רבים חצי נחמה", אולם ר' יוחנן ממאן להנחם, הסיבה היא כנראה
משום שדברי ניחומים אלו שטובים להמון העם, אינם מנחמים את ר' יוחנן, להפך הם מקשים עליו
בעת זו. ר' יוחנן בן זכאי המנהיג ואיש הרוח שחוה בחייו את האבל הלאומי הכבד מכל "חרבן הבית"
והשתתף בחייו לא פעם בצרותיהם של אחרים, בעת זו קשה עליו צרתו ואין הוא יכול לשאת
ולהשתתף בצרתם של הרבים. לעומתם, ר' אלעזר בן עזריה נוקט בדבריו גישה אישית רציונאלית
המדברת אל ליבו של ר' יוחנן, והיא הצלחתו בהחזרת הפקדון ב"שלמות". כלומר, יש לו לרבן יוחנן בן
זכאי להינחם על מות בנו, משום שזכה שבנו מילא את ייעודו עלי אדמות, ולכן אין לו לראות במותו
בבחינת "חבל על דאבדין".

תפיסת ניחומים מעין זו, מצינו גם במסכת שמחות, בדברי ר' עקיבא לציבור שבאו לנחמו לפני קבורת
בנו שמעון:

נתקבצו קהל גדול לקבור את בנו של ר' עקיבא. אמר להם הוציאו לי ספסל לבית הקברות. ישב ודרש
ואמר: אחינו ישראל שמעו, לא שאני חכם ויש כאן חכמים ממני. לא שאני עשיר ויש עשירים ממני.
אנשי דרום מכירין את רבי עקיבא, אנשי הגליל מאין מכירין? האנשים מכירין את רבי עקיבא, הנשים
והטף מאין? אלא יודע אני ששכרם מרובה שלא נצטערתם ובאתם אלא לכבוד תורה ולשם מצוה.
מנחם אני שאילו היו לי שבעה בנים קברתיים. ולא שאדם רוצה לקבור את בנו אלא יודע אני שהוא בן
העולם הבא. שזיכה את הרבים, שכל המזכה את הרבים אין חטא בא לידו" וכו'[33].

לאחר דברי התודה לציבור על הכבוד הרב שעשו לו (כבודה של תורה), במה התנחם ר' עקיבא על מות בנו? בידיעה, שבנו זיכה את הרבים, לכן "אין חטא בא לידו", וממילא הוא מזומן לחיי עולם הבא[34].

דרך ניחומין זו, שהאדם הוא "כפיקדון שנמסר להשגחה" ואין להצטער יתר על המידה על מותו, מצויה בספרות המדרש גם בצורה שאינה מתייחסת בהכרח לשאלה באיזה מצב הוחזר ה"פיקדון", כפי שמצינו במדרש:

מעשה היה בר' מאיר שהיה יושב ודורש בבית המדרש בשבת במנחה, ומתו שני בניו. מה עשתה אימין (ברוריה, בתו של ר' חנינא בן תרדיון)? הניחה שניהן על המטה ופירסה סדין עליהן. במוצאי השבת בא ר' מאיר מבית המדרש לתוך ביתו. אמר לה, היכן שני בני? אמרה לו, לבית המדרש הלכו. אמר לה, צפיתי בבית המדרש ולא ראיתי אותם. נתנה לו כוס של הבדלה והבדיל. חזר ואמר לה, היכן שני בני? אמרה לו, פעמים שהלכו למקום ועכשיו הן באין. הקריבה לפניו ואכל. מאחר שברך אמרה לו, רבי יש לי שאלה אחת לשאל. אמר לה, אמרי שאלתך. אמרה לו, רבי קודם בא אדם אחד ונתן לי פקדון אחד, ועכשיו בא ליטול אותו הפקדון, נחזיר לו או לאו? אמר לה, בתי מי שיש לו פקדון אצלו אינו צריך להחזירו לרבו? אמרה לו חוץ מדעתך [=ללא הסכמתך] לא הייתי נותנת אותו! מה עשת? תפסה בידו והעלת אותו לאותו החדר, הקריבתו למטה ונטלה סדין מעליהן, וראה אותם שניהם מתים ומונחין על המטה, התחיל בוכה ואומר, בני בני רבאי רבאי [=רבתי]. בני כדרך הארץ, ורבאי שהיו מאירין פני בתורתן. באותה שעה אמרה לו לרבי מאיר, רבי לאו כך אמרת לי שאנו צריכין להחזיר הפקדון לרבו. כך אמר 'ה' נתן וה' לקח יהי שם ה' מבורך'. א"ר חנינא בדבר הזה ניחמה דעתו וישבה דעתו, לכך אמר 'אשת חיל מי ימצא[35]".

ברוריה אינה מבקשת לנחם ולהתנחם בעובדה שעשתה את המוטל עליה והשיבה את הפקדון בשלימות, אלא מעלה על נס את העובדה שהחיים הם של "בעל הפקדון", הוא הנותן הוא הלוקח.

בדברים אלו שניחמה ברוריה לר' מאיר בעלה, בעוד בניהם המתים מוטלים לפנייהם, עומד העיקרון המוחלט של "צידוק הדין" – השלמה עם גזירת המוות בלב שלם, מבלי לקרוא תיגר, ומבלי להרהר אחרי שיקוליו של דיין עולם, אלא "יהי שם ה' מבורך".

ברוריה, האשה הגדולה והחכמה, שדבריה נשמעו לא פעם גם בענייני הלכה[36] שתתה במהלך חייה מלוא כוס התרעלה – ראתה את אביה יוצא להישרף על שלימד תורה ברבים, אמה נידונה להריגה, אחותה הושבה בקובה של זונות ואחיה יצא לתרבות רעה ונהרג על ידי ליסטים[37] כאשר פקד אותה אסונה גדולה, לא התריסה כלפי שמיא, אלא החזיקה אחרי אביה ואמה שהצדיקו את הדין בשעה שנתבשרו על הגזרה הקשה הצפויה להם, ולימדה חידוש בתורת הניחומין שיש להצדיק את הדין גם אחרי מקרה רע כ"מוות" של בניו. בכך אימצה את רוחו של ר' מאיר ונחמתו.

גישת ניחומים זו, לא היתה כמובן גישה עממית שהתאימה לכל שדרות העם (כפי שאיננה מתאימה לכל גם בימינו), משום שבימים הראשונים לאחר המפגש עם המוות, האבל נמצא בסערת רגשות קשה ומתקשה להשלים עם האובדן כמוחלט; סגנון דברים מעין זה, רק עלול לקומם אותו להתריס כלפי שמיא, ובוודאי שאינו מפיג את צערם ומניח את דעתו.

בדרך ניחומים מעין זו, השתמשו רק החכמים לניחום חבריהם גדולי הדור, כרבן יוחנן בן זכאי וכו' מאיר, שגם בשעה קשה של משבר, מסוגלים היו לעשות את חשבונם האמיתי של עולם, ללא כל חשש שיתריסו כלפי שמיא[38] ועל זה אמרו משמו של ר' מאיר: "לעולם יהיו דבריו של אדם מועטין לפני הקב"ה, שנאמר: 'כי האלהים בשמים ואתה על הארץ על כן יהיו דבריך מעטים'" (קהלת ה, א)[39].

דרך ניחומים זו, נובעת כנראה גם מההשקפה הפטליסטית של חכמים למשמעות ה"חיים והמוות", שנתגבשה בארץ ישראל בתקופת התנאים, שיש בה את היסוד המושלם לסיבת "צידוק הדין", וכפי שמצינו בדברי רבי אלעזר הקפר (תנא בדור החמישי, המאה ב'):

הוא היה אומר: הילודים למות, והמתים לחיות, והחיים לדון, לידע ולהודיע ולהודע שהוא אל, הוא היוצר, הוא הבורא, הוא המבין, הוא הדין, הוא עד, הוא בעל דין, והוא עתיד לדון. ברוך הוא, שאין לפניו לא עולה ולא שכיחה, ולא משוא פנים, ולא מקח וממכר, שהכל שלו. ודע, שהכל לפי החשבון.

ואל יבטיחך יצרך שהשאלו בית מנוס לך, שעל כרחך אתה נוצר ועל כרחך אתה נולד ועל כרחך אתה מת, ועל כרחך אתה עתיד לתן דין וחשבון לפני מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא[40].

במאה ה' מצאנו בארץ ישראל דרך ניחומים עממית יותר, שהיתה מיועדת בעיקר ל"עמך", דרך המקילה מבחינה פסיכולוגית על האבל להתמודד עם "מוות שלא בעיתו". לפי גישה זו (מדברי ר' שמעון בן יוחאי, תלמידו של ר' עקיבא, מחצית המאה ה'ב):

אם מת לאדם בן, לא יהא קורא תגר שהבן מרצה אותו (משתדל ומפייס) להקב"ה. משל למה הדבר דומה למלך שכעס על בן בתו, ובא אחר ורצה את המלך לבן בתו. אומר, אותו בן בתו, אין צריך להחזיק לו טובה לאותו שרצהו? כך אם מת בן לאדם יחזיק טובה להקדוש ברוך הוא, שרצה הבן את אביו לבוראו. למה? 'כי את אשר יאהב ה' יוכיח וכאב את בן ירצה'[41].

יסודה של גישה זו הוא כנראה מבית מדרשו של ר' עקיבא, ששם התגבשה גם ההשקפה של "חביבין יסורין", כלומר, קבלת ייסורים באהבה כתכלית עליונה של עובד ה'. [42] כפי ששנו משמו של ר' עקיבא, "לעולם יהא אדם רגיל לומר כל מאן דעביד רחמנא לטב עביד" (=כל מה שעושה הקב"ה לטוב עושה)[43]; הטוב והרע שניהם ממרום ומאתו לא תצא הרעה, ומה שנראה רע בעיני הבריות הוא כנראה טוב בעיני שמים.[44] השקפה זו, נותנת לאבל הרגשת פיצוי כלשהו לאובדן, ופוטרת אותו מלהתמודד עם "השבת הפיקדון", או עם ההכרה שהמוות "הוא חוקך לו אתמול ולך היום". [45] לפי השקפה זו, המוות איננו הרע והגרוע מכל – הייסורים שמתיישר האב במות בנו, מכפרים על חטאיו; הבן במותו פועל למען אביו; ייסורי מותו, מחזקים את הקשר בין האב לקדוש ברוך הוא. לכן המוות אינו בבחינת "אובדן מוחלט" – המוות איננו מנתק ניתוק גמור את הקשרים הקיימים בין האב לבן, אלא מנתבם למסלול מטפיזי[46].

ד. בתקופת התלמוד

דא עקא, חכמי ישראל שדרשו לפי השקפה זו בעת שניחמו אחרים, [47] כאשר פגע המוות בביתם, לא ניאותו לקבל דברי ניחומים מעין אלו. כפי שמצינו, אצל ר' חייא בר אבא (אמורא ארץ-ישראלית, המאה ה'ג' – תלמידו של ר' יוחנן) שכאשר נפטר בנו הצעיר, ובאו ר' שמעון בן לקיש (גיסו של ר' יוחנן) ויהודה מתורגמנו (מתרגם ומבאר את דברי החכם לקהל השומעים) לנחמו, לא ניסו הם לנחמו בסגנון דבריו [של ר' חייא בר אבא] הידועים: "... ומה מי שמקיים מצות שלוח הקן, נאמר ייטב לך, אדם שמת בנו, על אחת כמה וכמה שיכפר לו[48]."

הסיבה היא כנראה, משום שמנחמיו ידעו שדברים מעין אלו לא יפיסו את דעתו של ר' חייא בר אבא, [49] וכל מהשדרש, לנחם ולהפיס דעתם של אחרים דרש. ר' שמעון בן לקיש ויהודה מתורגמנו, ניחמוהו בדברים אחרים, שלפשוטי העם רחוקים מלהשמע כדברי ניחומים; וכך מצינו במסכת כתובות (לשם דיון בתוכן הדברים נחלק את הקטע לפיסקאות):

[1] כי הא דר' חייא בר אבא מקרי בניה דריש לקיש הוה, ואמרי לה מתני בריה דריש לקיש הוה (=כמו מעשה) זו של ר' חייא בר אבא מקרה [מלמד המקרא] בנו של ריש לקיש, ואומרים אותה [ויש אומרים] משנה [מלמד המשנה] בנו של ריש לקיש היה). שכיב לו ינוקא (=מת לו ילד).

[2] יומא קמא לא אזל לגביה (=יום ראשון לא הלך [ריש לקיש] אצלו [לנחמו]), למחר דבריה ליה ליהודה נחמני מתורגמני (=למחר לקחו לו [לקח עמו] את יהודה בר נחמני מתורגמנו [לנחם את ר' חייא בר אבא]).

[3] אמר ליה: קום אימא מלתא כל קביל ינוקא (=אמר לו [ריש לקיש] למתורגמנו), עמוד ואמור דבר בעניין הילד). פתח ואמר: 'וירא ה' וינאץ מכעס בניו ובנותיו', דור שאבות מנאצים להקב"ה – כועס על בניהם ובנותיהם, ומתים שהם קטנים.

[4] ואיכא דאמרי, בחור הוה, והכי קאמר ליה (=ויש אומרים, בחור היה, וכך אמר לו): 'על כן על בחוריו לא ישמח ה' ואת יתמיו ואת אלמנתיו לא ירחם כי כלו חנף ומרע וכל פה דבר נבלה בכל זאת לא שב אפו ועוד ידו נטויה' (ישעיה ט, טז)

... [5]אתא לנחומי, צעורי קמצער ליה? (=בא לנחמו? והרי הוא מצער אותו). הכי קאמר ליה: חשיב את לאתפוסי אדרא (=כך אומר [אמר] לו, חשוב אתה להתפס על [עוון] הדור) – שרק צדיקים ראויים להיענש בעוונות דורם שחטא.

... [6]אמר ליה (=ריש לקיש למתורגמנו): קום אימא מלתא כנגד אבליים (=קום אמור דבר לאבליים). פתח ואמר: אחינו המיוגעים המדוכאין באבל הזה, תנו לבבכם לחקור את זאת. זאת היא עומדת לעד, נתיב הוא מששת ימי בראשית. רבים שתו רבים ישתו, כמשתה ראשונים כך משתה אחרונים. אחינו, בעל הנחמות ינחם אתכם, ברוך מנחם אבליים[50].

מעיון ראשוני בסיפור, ניתן בוודאי לקבוע כי הדברים שנאמרו לר' חייא בר אבא בעודו שרוי באבלו, היו קשים ביותר, ובצדק שואל התלמוד "... אתא לנחומי, צעורי קמצער ליה?" ; תשובת התלמוד היא: "חשוב את לאתפוסי אדרא."

אולם אם נעיין כראוי בדברי התלמוד נמצא שתשובה זו היא מדברי מסדר התלמוד (ולא דבריו של יהודה נחמני), הנותן אינטרפרטציה לדבריו הקשים של יהודה נחמני. כלומר, ר' שמעון בן לקיש ומתורגמנו כלל לא ניסו לנחם את ר' חייא בר אבא בגישת ניחומין המבוססת על הרעיון של "חביבין יסורין", וזאת, משום שידעו שר' חייא בר אבא תלמידו המובהק של ר' יוחנן לא סבר ש"חביבין יסורין" שבאים לכפר.

לפי גישה זו, סבר ר' חייא בר אבא גם על ייסוריו על מות בנו "לא הן ולא כפור עוונות". מסדר התלמוד שדגל בהשקפה של "חביבין יסורין", שצמחה מבית מדרשו של ר' עקיבא, ניסה ליחסה לר' חייא בר אבא, ולכן הסביר את דברי יהודה נחמני במלים: "הכי קאמר ליה חשיב את לאתפוסי אדרא", כלומר, שרק צדיקים ראויים להיענש בעוונות דורם שחטא, ולכן עליך (ר' חייא בר אבא) לשאת יסורים אלה מתוך אהבה.

גם לר' יוחנן (רבו של ר' חייא בר אבא), ניסו ליחס קבלת הדין כ"יסורים מתוך אהבה". אולם אם נעיין כראוי בתוכן דברי התלמוד בבבלי ברכות, ניוכח שלא כך מתפרשים בהכרח פני הדברים (לשם דיון בתוכן הדברים נחלק גם כאן את הקטע לפיסקאות)[51]:

[1]תני תנא קמיה דר' יוחנן (=שנה התנא לפני ר' יוחנן), כל העוסק בתורה ובגמילות חסדים וקובר את בניו, מוחלין לו על כל עונותיו.

[2]אמר ליה רבי יוחנן, בשלמא תורה וגמילות חסדים, דכתיב (=בשלום [נניח ש]תורה וגמילות חסדים מכפרות שכתוב) 'בחסד ואמת יכפר עון'; 'חסד' – זו גמילות חסדים, שנאמר 'רודף צדקה וחסד ימצא חיים וכבוד', 'אמת' – זו תורה, שנאמר 'אמת קנה ואל תמכור'; אלא קובר בניו – מנין? (שמתכפרים עונותיו).

[3]תנא ליה ההוא סבא משום רבי שמעון בן יוחאי (=שנה לו אותו זקן משמו של רשב"י) אתיא 'עון', 'עון' (באה [מסקנה זו מהשוואת המלים] עון עון). כתיב הכא (=כתוב כאן): 'בחסד ואמת יכפר עון', וכתיב התם (=וכתוב שם): 'ומשלם עון אבות אל חיק בניהם'.

[4]אמר רבי יוחנן נגעים ובנים אינן יסורים של אהבה.

... [5]ובנים לא?! (=וכי אין יסורים מחמת בנים חשובים כייסורים של אהבה) היכי דמי (=איך דומה [מהו המקרה המדובר])? אילימא דהוו ליה ומתו (=אם לומר שהיו לו בנים ומתו) – והא אמר ר' יוחנן, דין גרמא דעשיראה ביר (=והרי אמר ר' יוחנן זו היא העצם של בני העשירי [שמתו לו עשרה בנים בחייו והשאיר לעצמו זכרון מכאיב של עצם קטנה מבנו העשירי])[52].

[6]אלא, הא דלא הוו ליה כלל, והא – דהוו ליה ומתו (=אלא [יש לומר] זו, שלא היו לו כלל, וזו – שהיו לו בנים ומתו).

בחלוקה לפסקאות את דברי התלמוד שלפנינו, ניתן להבחין בדו-שיח בין ר' יוחנן לתנא השונה בפניו, ובהוספותיו המאוחרות של מסדר התלמוד (או, ה"סתמא" דתלמוד). תחילה, ברצוננו להניח, כי המשא ומתן בסוגיא הנ"ל, לא התנהל דווקא בבית המדרש, אלא בביתו של ר' יוחנן לאחר מותו של אחד מבניו, בשעה שחכמי ישראל באו לנחמו; וסדר ההתרחשויות היה כדלהלן:

פיסקא א – התנא (עלום השם) דורש בפני ר' יוחנן בדברי הניחומים המקובלים בפי העם "שמיתת הבן מכפרת על עוונות האב", ולכן על ר' יוחנן לקבל את יסוריו מתוך אהבה.

פיסקא ב – על כך משיב ר' יוחנן בשאלה "מנין?"

פיסקא ג – משיב הסבא (בשמו של רשב"י), שהיה אף הוא באותו מעמד של ניחום אבלים, באסמכתא מהשוואה בין המלים "עון – עון" – מכאן שיש במיתת הבן לכפר על עוונות האב.

פיסקא ד – תשובתו הקצרה של ר' יוחנן היא: "... בנים אינן יסורין של אהבה."

פיסקא ה – מסדר התלמוד מקשה, מתרץ ומוכיח, כי אדם גדול כר' יוחנן בודאי ראה ביסוריו יסורי אהבה[53].

ברם, ספק עם ר' יוחנן עצמו סבר כך, כפי שמובא בשמו במפורש: "... בנים אינן יסורין של אהבה". [54] בהמשך הדברים שם, מצינו גם שכאשר נשאל ר' יוחנן בעת חוליו האם "חביבין עליך יסורים?", תשובתו החד משמעית היתה: "לא הן ולא שכרן". "רבי יוחנן חלש (=חלה), על לגבי (=נכנס אליו) ר' חנינא, אמר ליה חביבין עליך יסורין? אמר ליה: לא הן ולא שכרן. אמר ליה: הב לי ירך. יהב ליה ידיה ואוקמיה. [55] הנכונות של ר' יוחנן לנחם באסונו אחרים (כפירוש התוספות), [56] פירושה היא, "קבלת הדין" – השלמה עם המציאות המרה כמות שהיא, מבלי להתריס כלפי שמיא. מכאן ועד לנסיון להציג את ר' יוחנן כבעל השקפה כי מותם של בנים הם בגדר יסורי אהבה – "אהבת הנותן", [57] או שר' יוחנן קיבל את יסוריו באהבה (לפי פשוטם של דברים) וכאילו הצער הוא תכלית בפני עצמו – ארוכה הדרך.

בבבל, במאה הרביעית, כנראה לא היתה מקובלת על כל חכמי ישראל הגישה של "חביבין יסורין" שתכליתם כפרת עוונות, לכן גם לא מצינו שניחמו חכמי ישראל את חבריהם הבבליים, בנוסח ש"הבנים מכפרים במותם על אבותיהם". גם התפיסה הכללית של צידוק הדין כנראה לא היתה מוכרת שם[58].

על צורת הניחומים שהיתה מקובלת בדור השני והשלישי של אמוראי בבל (המאה הרביעית), מצינו במסכת בבא קמא (גם כאן חילקנו לפיסקאות):

[1] רב שמואל בר יהודה שכיבא ליה ברתא, אמרו ליה רבנן לעולא: קום ניזל נינחמיה (=רב שמואל בר יהודה מתה לו בת אמרו לו חכמים לעולא: קום נלך וננחמנו).

[2] אמר להו: מאי אית לי גבי נחמתא דבבלאי? דגידופא הוא, דאמרי 'מאי אפשר למעבד', הא אפשר למיעבד עבדי (=אמר להם מה יש לי אצל נחמות של בבליים, שגידוף הוא [כלפי מעלה] שאומרים [הבבליים] 'מה אפשר לעשות?' [משמע מתוך דבריהם] אילו היה אפשר לעשות היו עושים [נגד רצונו של הקדוש ברוך הוא, ואינם מצדיקים את הדין]).

[3] אזל הוא לחודאי גבי (=הלך הוא לבדו אצלו), אמר ליה (=עולא לרב שמואל בר יהודה כדי לנחמו): 'ויאמר ה' אל תצר את מואב ואל תתגרר במלחמה', וכי מה עלה על דעתו של משה לעשות מלחמה שלא ברשות? אלא נשא משה קל וחומר בעצמו, אמר ומה מדינים שלא באו אלא לעזור את מואב, אמרה תורה 'צרו את המדינים והכיתם אותם', מואבים עצמן לא כל שכן. אמר לו הקב"ה: לא שעלתה על דעתך עלתה על דעתי. שתי פרידות (=גוזלות) טובות יש לי להוציא מהן, רות המואביה [שממנה יצא דוד המלך] ונעמה העמונית [אשת שלמה, אמו של רחבעם]. והלא דברים קל וחומר, ומה בשביל שתי פרידות טובות חס הקב"ה על ב' אומות גדולות ולא החרבן, בתו של רבי אם כשרה היא, וראויה היא לצאת ממנה דבר טוב (=אילו היה צפוי לצאת ממנה זרע כשר) – על אחת כמה וכמה דהוה חיה[59]."

כלומר, מכיון שנפטרה, ודאי טובה הוא לעולם, משום שלא היה עתיד לצמוח ממנה זרע טוב. השאלה היא, מדוע דברים בנוסח "מאי אפשר למעבד" (=מה אפשר לעשות) מהווים דברי כפירה כה קשים, שכנגדם יצא קצפו של עולא? לדעת רוב המפרשים יש בדברים אלה מעין התרעמות וקריאת תיגר על הקדוש ברוך הוא. כלומר, אין בידינו ללחום נגד המעשה – המוות – אבל אם היה בידינו היינו עושים זאת. לכן כביכול, יכולים להשתמע מדברים אלו מעין ערעור על מידותיו של הקדוש ברוך הוא.

אולם, אם נתעלם לרגע קט מפרשנות זו, האם אין אלו הדברים הטבעיים ביותר שנכון לאומרם בשעה זו, ומשמעותם אינה בהכרח שאילו היה אפשר לעשות היו עושים נגד רצונו של הקדוש ברוך הוא, אלא דברים כפשוטם, השלמה עם המציאות ככל שהיא מרה – "קבלת הדין" [60].

ייתכן לומר, כי בנוסח "מאי אפשר למעבד", יש אמנם היסוד של "קבלת הדין" אבל חסר כאן "צידוק הדין"; אין כאן קבלת יסורים של אהבה, אלא "קבלת הדין" גרידא. עולא שהיה תלמידו של ר' יוחנן, דגל בהשקפה שהיתה רווחת ומקובלת בארץ ישראל, שיש לא רק ל"קבל את הדין", אלא יש גם ל"הצדיק את הדין" – גישה שכנראה לא היתה ידועה או מקובלת בבבל וכשבא לנחם את רב שמואל בר יהודה (שהיה אף הוא תלמידו של ר' יוחנן) הדגיש בדבריו את הצורך ב"צידוק הדין": "בתו של רבי אם כשרה היא וראויה היא לצאת

ממנה דבר טוב – על אחת כמה וכמה דהוה חיה [61]."

ובאמת, את המנהג של אמירת דברי "צידוק הדין" על המת אנו מוצאים בעיקר במקורות ארץ-ישראליים; [62] גם המנהג שיש לומר בשעת יציאת הנשמה דברי "צידוק הדין", הוא ארץ-ישראלי בלבד, ונתפשט לתפוצות ישראל. [63] נראה שאף גאוני בבל לא הכירו מנהג זה – כאשר פנו אל רב האי גאון (פומבדיתא, המאה ה'') בשאלה מהו "צידוק הדין" השיב להם: "וצדוק הדין אשר אתם ומרים אין אנו יודעים מה הם דבריו אם יש בהם ממין ההספד כגון 'הוי או אבוי', או 'בכו', או 'כמה קשה' וכיוצא באלו". ובהמשך שם: "ליכא מידעם דמיתמר בבבל וקרו ליה צדוק הדין (=אין דבר שנאמר בבבל וקוראים לו צידוק הדין). וזה מנהג מקום אחר שכתבו לפני הגאונים הראשונים היאך הוא, אבל אין לנו מנהג בזאת [64]."

כפי שראינו לעיל, הדברים שנהגו חכמי ישראל לנחם בהם את חבריהם היו לעיתים בוטים ומצערם. השאלה היא, האם לא הכירו חכמים את הברייתא הידועה:

הא מה אני מקיים 'לא תונו איש את עמיתו' באונאת דברים. הא כיצד? ... אם היו יסורין באים עליו, אם היו חלאין באים עליו, או שהיה מקבר את בניו, אל יאמר לו כדרך שאמרו לו חבריו לאיוב 'הלא יראתך כסלתך תקותך ותום דרכיך, זכר נא מי הוא נקי ואבד [65].'

כלומר, אל יאמר לו [לאבל] שעוונותיו גרמו לו לאסונו. [66] אם כן, כיצד ניחם יהודה נחמני לר' חייא בר אבא בדברים כמו: "וירא ה' וינאץ מכעס בניו ובנותיו", דור שאבות מנאצים להקב"ה, כועס על בניהם ובנותיהם, ומתים שהם קטנים?" [67] האם אין זו אונאת דברים? הכיצד אמר לו "אותו זקן משמו של רבי שמעון בן יוחאי, לר' יוחנן: אתיא 'עון', 'עון', כתיב הכא: 'בחסד ואמת יכפר עון', וכתוב התם: 'ומשלם עון אבות אל חיק בניהם'" [68] – ועולא לרבי יהודה בר שמואל: "בתו של רבי אם כשרה היא וראויה היא לצאת ממנה דבר טוב – על אחת כמה וכמה דהוה חיה [69]."

מכל האמור לעיל, נראה לומר, כי בתקופת התנאים והאמוראים נתגבשו שלוש צורות עיקריות לניחום אבלים, והן:

הראשונה – דברים ודרשות שיש בהם מהרעיונות של קבלה או צידוק הדין. בגישה זו השתמשו חכמי ישראל רק כאשר ניחמו את חבריהם החכמים. הנוהג המקובל היה, שחכם הבא לנחם את חברו בביתו, ניחמו בדרוש ובדברים שמוסר ההשכל שלהם הוא בעיקר "קבלת הדין" ("רבים שתו ורבים ישתו", כלומר, המוות הוא בלתי נמנע), או בדברים שיש בהם "צידוק הדין" (כפי שראינו לעיל), ולעיתים בשניהם יחד. למרות הצער והחומרה שבאופיים של דברים אלו (כאשר מתייחסים לתוכן הדברים ולעיתו בהם הם נאמרים), גדולתם של חכמי ישראל היתה בכך, שגם בשעת מצוקה ידעו להתמודד עם האמת שייסוריה לעיתים קשים מנשוא – עבורם לא היו דברים אלו בבחינת "אונאת דברים" [70].

וכן כתב ר' מנחם בר' שלמה המאירי (פרפיניאן, דרום צרפת, המאה ה'ג'): "שבבית האבל טוב לשמוע גערת חכם וחרדת המשפט שאומר החכם, כי בדין עושה להם השם וכל דרכיו משפט, ואינו מחניף לקרובי המת לשבחו, משמוע שיר ושבח הכסילים שמאריכים בשבחו" וכן [71]."

השנייה – דרשות שרעיונותיהן הם "מות הבן מכפר על חטאי האב", או ש"הקב"ה מתכבד במותם של צדיקים."

השלישית – גישות עממיות, כמו שמצינו בספרות המדרש: "... אבל דעלמא כשמת לו בן אומרים לו המנחמין יחיה בנם[72] האחר הנשאר לך, ואם לא היה לו אחר, אומרים לו תאריך ימים". [73] או, כפי שמצינו במדרש איכה:

רבנן אמרין למלך שהיו לו שנים עשר בניו. ומתו שנים, התחיל מתנחם בעשרה. מתו עוד שנים והתחיל מתנחם בשמונה. מתו שנים התחיל מתנחם בששה. מתו שנים התחיל מתנחם בארבעה. מתו שנים התחיל מתנחם בשנים. וכיון שמתו כלם, התחיל מקונן עליהם 'איכה ישבה בדד' [הנמשל: כך כשגלו שנים עשר שבטי ישראל מארצם. גלו בתחילה שני השבטים שמעבר הירדן מזרחי, גד וראובן, ושוב שניים שנים עד שנשארו רק יהודה ובנימין ועדיין לא אמר ירמיהו ספר קינות שהיתה נחמה ביהודה ובנימין שנשארו בארצם רק משגלו גם יהודה ובנימין התחיל ירמיהו מקונן: 'איכה ישבה בדד'] [74].

וכן השתמשו בדברי ניחומים המבוססות על הגישה המקראית של "צרת רבים חצי נחמה", [75] כמובא בפסיקתא רבתי:

...משל לאדם שמתה לו אשתו [או שמת לו מת] ונכנסו חבריו לנחמו, אם על אשתו מנחמים ואינו מתנחם, אומר לו, וכי אשתך יפה מאשת פלוני שמתה וקיבל עליה תנחומים. אם על בנו כך אמר לו: בנך יפה מבנו של פלוני", וכו' [76].

דברים מעין אלו, נאמרו בבתייהם של פשוטי העם, שיש מהם המודדים את כאבם האישי ביחס לכאבם של אחרים; רק את דעתם ברים מעין אלו יכולים להפיס. וראיה לכך, שלא רק הסגנון ותוכן הדברים שונים, אלא שאין אתה מוצא בדברים אלה לא דרשת פסוקים, ולא דברי הגות ומחשבה כפי שנהגו חכמים לנחם בהם אחרים.

ר"מ בן שמעון מרדכי (איזמיר, המאה ה'ט) סיכם את צורות התנחומים הקיימות, בשלוש פנים אחרות, והן:

הראשונה – "לאמר רבים שתו כוס התרעלה ומתנחמין, גם אתה קבל תנחומין, כמו שאמרו 'צרת רבים חצי נחמה', וכדברים שנאמרו לו לר' יוחנן בן זכאי כשמת בנו על-ידי רב תלמידיו "אדם הראשון היה לו בן ומת וקבל עליו תנחומין... אף אתה קבל תנחומין".

השנייה – "להפיס דעתו של האבל, ולגלות לו את האמת שאין המאורע רע וכבד כמו שעלה על דעתו, וכנחמת ר' אלעזר בן עזריה לרבי יוחנן בן זכאי 'משל לאדם שהפקיד לו המלך פקדון'".

השלישית – "היא הנחמה העתידה לבא משלמת את החסרון כמו שאמר הכתוב: 'כאיש אשר אמו תנחמנו... ובירושלים תנחמו' [77]."

ברם יש לשים לב, שהצורה הראשונה של התנחומים שנאמרו לו לרבן יוחנן בן זכאי על ידי ארבעה מתוך חמשת תלמידיו לא נתקבלה על דעתו. [78] רק דברי ר' אלעזר בן עזריה [בן ערך] (הצורה השנייה) פייסוהו. הסיבה היא, משום שאין די ב"קבלת הדין", אלא יש צורך ב"צידוק הדין". או אולי, משום שדברים אלו מתקבלים על לב האבלים רק כאשר מדובר במוות טבעי ולא במותם של בניו כאשר אב קובר את בנו.

גישות אלו לניחום אבלים שנתגבשו בתקופת המשנה והתלמוד, עיצבו את תוכנם ונוסחם של דברי התנחומים בדורות הבאים בתפוצות ישראל. [79] בכדי להמחיש את הדברים נסקור בקצרה צורות תנחומים שונות במקומות שונים בתקופה הבת-תלמודית.

ה. בתקופה הבת-תלמודית

בתקופת הגאונים, בבבל, במאה ה"א, העיד רב האי גאון כי מנהג המנחמים בבית האבל היה כך:

האבל יושב בראש ויושבין לפניו ומתכנסין לאחר התפלה שורות שורות מיושב, ושליח הציבור מכריז נשיילו רבנן טעמא (=ישאלו החכמים טעם [לדבר]), ואבלים אומרים ברוך דין אמת, [80] והכל עונין עושה שלום במרומיו יעשה שלום על כל ישראל. ונגשים ומנחמים אחד אחד, ושנים שנים כאשר רוצים [81].

וכתב הרמב"ן:

וגדולי החכמים מנחמין כל אחד ואחד כפי מה שרואה לדרוש בנחמה כעובדא דעבדי[82] וזולתן בגמרא.[83] כלומר, חכמי ישראל נהגו לדרוש בענייני נחמה בנוסח הדברים האמורים בתלמוד.

על הכרזת שליח הציבור "נשיילו רבנן טעמא", כתב ר' יצחק דב הלוי באמברגער (ווירצבורג,המאה הי"ט):

הענין מבואר בתשובות הגאונים לר"י טוב עלם סי' ע"ד וז"ל (=זזה לשונו): וששאלתם מה טעם קורין לבית האבל 'בי טעמא', כך מנהג בבית האבל ובבית הכנסת שיש שם אבלים, ששליח ציבור מכריז נשיילו רבנן טעמא. כלומר, שאילו לאלו המתעטפים העטוים על שפה (=שאלו את [האבלים] העטופים בבגד המכסה את השפם), מה טעם עשיתן[84] כן? והכל משיבים ברוך דיין האמת, כלומר ידענו שבשביל מת, וכל זמן שיבואו אנשים שלא היו קודם לכן, שליח ציבור מכריז להן 'שאילו רבנן טעמא' והן משיבים ברוך דיין האמת, ומתחילין לנחם. ועיקר הדבר הזה, שהבאין לבית האבל צריכין לשתוק ולא לדבר. דאמרינן: 'אמר מר זוטרא אגרא דבי טעמא שתיקוּתא'. [85] וצריך האבל לפתוח דברים תחלה, ואחר-כך מדברים עמו ומנחמים אותו... ובעבור שאין לכל אבל כדי לפתוח דברים, התקינו ראשונים[86] לחברין שליח ציבור לשיילו רבנן טעם (=תקנו חכמינו הראשונים לשליח הציבור לפתוח בשאלה על סיבת האבלות), להיות פתח לדברי המנחמין. ובהיות מלתא לתלמידי חכמים (=כאשר קורה דבר [אבלות] אצל תלמידי חכמים), אין רגילין להכריז לפניהם כן אלא הם פותחים דברים בהלכה לכך נקרא 'בי טעמא'[87].

בצרפת-אשכנז, במאות הי"א-י"ב, נהגו החכמים לנחם את האבלים – פשוטי העם – בסגנון הדברים המוכרים לנו מתקופת התלמוד, ש"מות הבן מכפר על עוונות האב", כפי שמובא מעשה המיוחס לרש"י:

פעם אחת קברו מת בחולו של מועד... ועמד ר' [רבי שלמה – רש"י] ואמר צידוק הדין וקדיש... גם נכנס בבית האבל וניחמו... ולדבר על לבו. והוא יושב על כסאו כשאר בני אדם ומקבל תנחומין. וקשה לר' [לרבי] לישב כמחריש, כי מה תנחומים [יש] לשתיקה? ופותח ומדבר לאבל דברי תנחומין כזה: 'ולך ה' החסד כי אתה תשלם לאיש כמעשהו' – וכי [מה חסד] הוא זה שמשלם לאיש כמעשהו? פורענות הוא זה. אלא משלם לאיש כמעשהו – מעסקי גופו ומעמלו, אתה משלם גמולו ונוטל בניו וגידוליו כדי לכפר עליו. והוא פדיונו – וזה חסד גדול שאתה גומל לבריות וכו'[88].

גישה זו שהמנחמים צריכים להשמיע דברים בפני האבל, ואף לסדר דבריהם שיתקבלו על לב האבל, מצינו גם בזהר בפרשת קרח, וזה לשונו:

"ת"ח (=תא חזי [בוא ראה]) מה כתיב 'ובשלת רעיו חרה אפו על אשר מצאו מענה' וגו' (איוב לב, ג) דהא אינון הוו אמרין מלין (=שהרי הם אמרו דברים) ואיוב לא הוי אתנחם עלייהו (=ואיוב לא התנחם מדבריהם). מהכא אוליפנא, מאן דעאל לנחמא לאבל בעי לימדא מלין בקדמיתא (=מכאן אנו למדים, מי שעולה לנחם לאבל צריך לסדר דבריו תחילה). דהא חבריא דאיוב הוו אמרי מלי קשוט, אבל לנחמא ליה לאו (=שהרי חברין של איוב היו אומרים דברי אמת אבל לא ניחמוהו לו), בגין דבעי מלין דאיהו יודה עלייהו (באורח קשוט), וכדין יקבל עליה דינא דשמיא" (=משום שצריך דברים שהאבל יודה עליהם ויקבל על עצמו את דין השמים)[89].

בפרובאנס, במאה הי"ג, כתב ר' מנחם ב"ר שלמה המאירי בספרו "חיבור התשובה", כי הדברים הנאמרים בבית האבל צריכים שיהיו מייסרים ומוכיחים ולא דברי רוגע ונחמה, וזה לשונו:

ואצלי לפרש טוב לשמוע [גערות חכם מאיש שומע שיר כסילים (קהלת ז, ו)] סובב על טוב ללכת אל בית אבל. ר"ל (=רצונו לומר) שבבית האבל, טוב הוא לשמוע גערות חכם וחרדת המשפט שאומר החכם כי בדין עושה להם השמוכל דרכיו משפט, ואינו מחניף לקרובי המת לשבחו, משמוע שיר ושבח הכסילים שמאריכים בשבחו... שלא יהיו דבריהם בבית האבל רק ליסרם ולהוכיחם על רוע מעשיהם... ויזכרו הלכה בראותם מעשה העונש והמשפט" וכו' (כפי שכבר ציינו לעיל, כך נהגו לנחם בבתם של חכמים ולהם התכוון כנראה רבינו המאירי)[90].

במקביל חדרה לה השקפה חדשה לניחום אבלים שייסודותיה במקורותינו הקדומים מחד, והמחבר מבססה על הפילוסופיה של חכמי ערב, מאידך. תמציתם של דברים גלומים ברעיון שהמוות הוא

בעצם אחריתם של כל בני האדם; וכך כותב המחבר, בהמשך שם: "כתבו חכמי ערב תנחום החי אחרי המת, דעתו כי יכרת כמהו. ומבחן חכמת החכם התאפקו על אובד לא תשיבנו דאגתו, כמו שאמר דוד: 'האוכל להשיבו עוד אני הולך אליו'. ואמר על זה גם כן היתעצב הנקצר בעלות גדיש בעתו ואם יתרגז משיב הפקדון אשר הפקד אתו, כתוב: 'ה' נתן וה' לקח' (איוב א, כא), בא מעשה מר' מאיר משני ילדיו שנפלו לבור[91]."

בספרד, במאה ה"ט, כתב ר' יצחק אבוהב כי "הבא בבית האבל לנחם האבלים, יאמר להם דברים של טעם, כדי שיצדיקו דין יוצרם, ויקבלו תנחומין, ולא יבכו ויאנחו עליו יותר מדאי... ויאמרו לאבל שלא יבכה יותר מדאי...[92] והבא לנחם אבלים, אם ישיג לדבר בכל מה שצריך בענין, יאמר דברי נחמות כנגד האבלים ודברי שבח כנגד המנחמין ולכל ישראל", וכן[93].

בקהילת אלג'יר, במאה ה"ט, נהגו "שאומרים לאבל מה לך לעשות? כך גזרה חכמתו יתברך". בפ' יגש אליהו, כתב ר' אליהו גיג:

לכאורה דיש לערער על המנהג שהרי מור"ם (מורנו ר' משה [איסרליש]) בהגה שולחן ערוך יורה דעה ס' שע"ו כתב, דלא יאמר אדם לאבל מה לך לעשות וכו'. ויש לומר, דכיון דמסיימין בדבורם ואומרים כי כך גזרה חכמתו יתברך, דבסיומם זה צידוק הדין, שמצדיק דינו, והוא שמקבל את דינו יתברך" וכן[94].

ר' יחיאל מיכל עפשטיין בעל ערוך השולחן (ליטא, המאה ה"ט), כתב:

דענין ניחום אבלים הוא להצדיק דינו של הקב"ה, כמו שאמר איוב: 'ה' נתן וה' לקח' וכו' ולנחמו מעצבוננו. ולכן מחויב האבל מקודם להצדיק דינו. וראייה ממה שכתב הטור בשם הרמב"ן במנהגי הקדמונים שהאבל יתחיל לומר דיין האמת[95].

נסיים פרק זה, בספור חסידי אשר משקף במידה מסוימת את צורת התנחומים המקובלת בעולם החסידות:

הרב מוהר' צבי מרומאנאו ז"ל, שהשיב לחתנו ששאל אותו בעת שנעדר ממנו, רחמנא לצלן, ילד אחד, מה זה, כי לכל בני ישראל אשר יבואו לפני קדשו לבקש עליהם רחמים, ברוב פעמים תתקבל תפלתו לרצון, ומדוע לא יבקש כבוד קדשו להשי"ת שיתקיימו בניו בחיים (כי היה לו צער גדול בבנים). וגם שלא נראה ממנו שום עצבות, כי בשבת תוך האבלות שלו היה משורר בלכה דודי, בצהלה ובחדווה יתירה כתמיד. והשיב לו, כי זאת היא גם כן עבודת הבורא. מדוע לא יקשה בעיניך על אשר אברהם אבינו ע"ה, לא היה מבקש מהשי"ת לבל ידרש ממנו עקידת בנו. ובלי ספק היתה תפילתו מתקבלת לרצון... והטעם הוא, אברהם אבינו היה רואה בעין שכלו הקדושה, כי עקדת יצחק לזרעו ברחמים תזכור, ולולא זאת לא היה לנו תקומה, וזה עבודת הצדיקים שיעבדו בזה להבורא... וכן מספרים בעת שנפטר לבעל חידושי הרי"ם ז"ל בנו הצדיק הקדוש ר' אברהם מרדכי ז"ל, בכתה הרבנית הצדקת עד למאוד. ואמר לה החידושי הרי"ם ז"ל, ראה זה הוא הבן אחד עשרה שנפטר מאתנו, ורוצים בזה מן השמים שאם יקרה רחמנא ליצלן לישראל איזה סיבה, ינחם עצמו בזה ויאמר הלא לבעל החדושי הרי"ם נפטרו אחד עשר בניו. וינחם עצמו מכש"כ (=מכל שכן) אני וכו'. וזה יהיה עבודת הבורא להתנחם גם עליו[96].

לסיכום: ניתן לומר כי צורות ותכני הניחומים השונים שעוצבו ונתגבשו בתקופת המשנה והתלמוד היוו לאחר מכן דגמים שבהם השתמשו בקהילות ישראל לניחום אבלים. שני מוטיבים עיקריים צריכים שיהיו בשעת הניחומים: האחד להביא את האבל שיצדיק את דינו של הקב"ה; האחר, להקל עליו מעצבונו[97].

הערות שוליים

*לזכרו של בני סגן אוריאל (אורי) יצחק גליק ז"ל, שנפל בעת מלוי תפקידו ביום כ' באלול תש"ן, מאמר זה הוא עיבוד חדש לפרק "תוכנם של דברי ניחומין", מתוך ספרי "אור וניחומים", אפרת תשנ"ג. תודתי לפרופ' משה עסיס, פרופ' דב זלוטניק ולרב יעקב שורץ על הערותיהם החשובות המשובצות בין השיטין. [המאמר התפרסם בסיני קלא (תשס"ג), עמ' קד-קלד, בשינויים קלים]

[1] להבדיל מהספרות המדרשית, שם הדרשן שם "דברי ניחומים" בפי משה שביקש לנחם ולפייס את אהרון אחיו, לאחר מות שני בניו: "ויאמר משה אל אהרן הוא אשר דבר ה' לאמר בקרבי אקדש ועל פני כל העם אכבד וידם אהרן" (ויקרא י, ג). וראו פסיקתא רבתי מז, ב (קפט ע"ב): "דבר אל אהרן אחיך" (ויקרא טז, ב) ואין דבר אלא תנחומים.

[2] ראו אצל איוב: "שמעו שמוע מלתי ותהי זאת תנחומתיכם" (איוב כא, ב) פירוש: הואיל וכוונתכם לנחמני תיטיבו לנחמני בשמיעתכם את דברי ולא בדברכם אלי (ראו פי' דעת מקרא שם).

[3] הל' אבל פי"ג ה"ט. כך פסק גם ר' יוסף קארו ביורה דעה, סי' שעו, סעיף א.

[4] שלא כדברי רח"ב גולדברג, בס' פני ברוך, ירושלים תשמ"ו, עמ' קכג-קכד, שכתב: "אין די בניחומים בלבד אלא צריך גם כן שידבר עם האבל דברים טובים עד שישמחו ויהיו לו פנים יפות."

[5] ייתכן גם כי ההלם והתדהמה מעוצמת הפורענות שנחתה על איוב השאירה את רעיו ללא דברים.

[6] ראו נחום ג, ז; ירמיה טו, ו; שם כב, י; שם מח, יז; "הנדת הראש" הוא אחד ממנהגי האבלות שהאבל נהג בהם, והמנחמים שקיימו בעצמם קצת ממנהגי האבלות, הראו בזה שהם משתתפים בצערו של האבל.

[7] על היין המשמש ל"ניחומי אבלים" מצינו מקורות רבים בספרות התלמוד והמדרש, ונציין רק אחדים מביניהם: בראשית רבה טז, ט, מהד' תאודור-אלבק, עמ' 766: "עשיו אחיך מתנחם לך... כמת הוא מתנחם עליך, וכבר שתה עליך כוס תנחומין". ובמדרש זוטא, שיר השירים א, ב, מהד' בובר, עמ' 10: "מה היין תנחומין אף דברי תורה תנחומין"; עירובין סה ע"א, ובסנהדרין ע ע"א: "אמר רב חנין לא נברא יין בעולם אלא לנחם אבלים". על מקומו של היין בסעודת האבלים, ראו גם את שכתבתי בס' אור לאבל, אפרת תשנ"א, עמ' 53. על החשיבות שייחסו ליין כמעשה סמלי לתחילת האבלות, כתב הר"ל גינצבורג, בפירושים וחיידושים בירושלמי, ב, עמ' 79 כך: "ולפי זה יין שנברא לנחם בו אבלים, פירושו: להשקות את האבל יין בסעודת הבראה". בהמשך דבריו, תמה הוא על עצם המנהג של אכילת בשר ושתיית יין בסעודת הבראה של אבלים, שהרי "אין שמחה אלא בבשר, ויין ישמח ללב אנוש, ולשמחה מה זו עושה בסעודה שעקרה עדשים לסימן אבלות", וסיים את דבריו: "ועוד הדבר צריך עיון גדול". [אוסף חיזוק נוסף לדבריו. כידוע, כבר בתקופה הבתר-מקראית, הימנעות מאכילת בשר ושתיית יין שימשה סמל מובהק לאבילות (ולא רק לאוננות), כך מצינו בס' צוואות השבטים, צוואת ראובן, פ"א י, מהד' כהנא, עמ' קנא: "ויין ושכר לא שתיתי ובשר לא בא אל פי... ואתאבל על עוני". ובס' צוואת יהודה, פט"ו ג, שם, עמ' קעו: "ובהנחמי על אלה לא אכלתי בשר ויין עד עת זקנתי וכל שמחה לא ראיתי". ר"ט פרידמן, במאמרו "מאבל ליו"ט", ס' באר טוביה, ירושלים תשנ"ב, עמ' כה (פורסם גם בהגות עברית באמריקה, א, תל אביב תשל"ב), דן בדברי גינצבורג ואומר: "תמיהתו של פרופ' גינצבורג ז"ל מתיישבת על נקלה כשמעלים על הדעת שבימי התנ"ך היו אכילת בשר ושתיית יין חלק אינטגרלי מן הפולחן הדתי, ולכן מהווה אכילת בשר ושתיית יין נוהג מתאים גם לימי אבל, שהרי גם הם ימי קדושה". וראו עוד שם, עמ' כג, שכתב כי "האדם הקדמון ראה את עולמו כמפולג בין שני תחומים נבדלים, בין תחום הקדושה ובין תחום החולין. ומצבי המשבר בחיי האדם, כגון לידה, נישואין ומיתה שרניים בתחום הקדושה, ולכן הנוהג המיוחד של אדם בהיותו נמצא במקום קדוש, או בתוך חוויה של קדושה, הוא גם הנוהג החל עליו כשהוא אבל". לעניות דעתי, תמיהתו של גינצבורג ניתנת ליישוב גם בדרך פשוטה יותר, על פי האמור במשלי (לא, ו-ז) "תנו שכר לאובד ויין למרי נפש. ישתה וישכח רישו ועמלו לא יזכר עוד". כלומר, חכמינו ז"ל התירו ואף עודדו את שתיית היין לאבל כדי להפיג מעט את צערו, אבל אסרו עליו להשתכר שלא יסיח דעתו לגמרי מיגונו (ראו כתובות ח ע"ב. על היין כמרפא לכל, ראו בבא בתרא נח ע"ב "...בראש כל אסוון אנא חמר... באתר דלית חמר – תמן מתבעו סמנין [=בראש כל הרפואות אני היין, במקום שאין יין – שם צריכים תרופות]). ולא כדעת ר"ט פרידמן. לעומתם, גודינף (R. Erwin Goodenough, Symbols in the Greco-Roman Jewish Period, 28ff. p 61) כגון ברית מילה, נישואין וכדומה, אצל היהודים, מקורה בהשפעת התרבות היוונית האילית. וראו הערתו של ר"ט פרידמן שם, המפריך את סברתו של גודינף, שלדעתו, שתיית יין בשעה של טקס דתי היתה רווחת בישראל מימי קדם. ונראה שיש רגליים לדבר, כי מנהג שתיית יין בשעת טקס דתי קדמה למתן תורה, ומקורו של מנהג זה הוא כנראה במזרח הקדום, שהרי עוד מלכי צדק מלך שלם, קודם מתן תורה ולפני שאברהם הביא את בשורת המונותאיזם לעולם, קידם את אברהם בחוזרו מהמלחמה

בטכס דתי בלחם ויין: "ומלכי-צדק... הוציא לחם ויין והוא כהן לאל עליון ויברכהו ויאמר" וכו' (בראשית יד, יט-כ). על מנהג שתיית יין בבית האבלים בתקופת התנאים והאמוראים, ראו כתובות ח ע"ב; [על ההשפעות החיצוניות ראו דברי י' רוזנטל, "כוסו של אליהו", מחקרים, ב, ירושלים 1966, עמ' 651, שהעיר בצדק כי יש להבחין בין "תופעות מקבילות" לבין "השפעה חיצונית" כאשר קיים ביסוס פנימי למנהג מסוים אין צורך להזדקק להשערות מוזרות של השפעה חיצונית].

[8] ראו תוספתא מסכת נדה (צוקרמאנדל) פ"ט הי"ז: "בראשונה כל מי שיש לו מת היו יציאותיו קשות עליו יותר ממתו התחילו הכל מניחין מתיחין ובורחין", זאת משום שהיו מוציאים עבור תכריכהם ממון רב, והיתה קשה עליהן הוצאתן יותר ממיתתם, עד שהיו מניחין אותם ובורחים (ראו גם כתובות ח ע"ב; מועד קטן כז ע"ב). בסוף תקופת הבית השני, נהגו אבלים, בתום השבעה, לעשות "סעודת תשלומים" לשכניהם וידידיהם שניחמו אותם במשך ה"שבעה", סעודה זו לעיתים רוששה אותם, ועל כך כותב יוסף בן מתתיהו: דברי ביקורת: "אחרי התאבלו [ארכילאוס] על אביו [הורדוס] שבעה ימים עשו משתה גדול לעם לזכר קבורת אביו. כי הדבר הזה חוק ליהודים ועל ידו התרוששו רבים, אשר קצרה ידם לעשות כירה להמון הרב ומילאו את הדבר בעל כורחם. כי העובר חוק הזה כמפר מצוה יחשב" (תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים, ספר שני, פרק א', מהד' שמחוני עמ' 125; קדמוניות היהודים, ג, מהד' שליט עמ' 262).

[9] ראו איוב ב, יג, ובהמשך שם ג, א; ד, א.

[10] ראו ברכות ו ע"ב: "אמר רב פפא אגרא דבי טמיא – שתיקותא" (שכר השהייה בבית האבל – השתיקה). בשבלי הלקט, הל' שמחות, סי' כ (מהד' בובר, עמ' קעה) כתב: "ופירוש השכר של בית האבל שתיקותא שאסור לו [לאבל] להרבות בדברים שאם מרבה בדברים נראה כמי ששכח צערו". בשולי הדף שם, העיר בובר: "וגם מנחמים אין להם להרבות בדברים כדי שלא יבוא האבל לידי שחוק ויתגנה בפניהם."

[11] ובירושלמי מועד קטן פ"ג ה"ה, פב ע"ד: "אמר רבי יוחנן 'ואין דובר אליו דבר', ואפילו דבר תורה.

[12] ראו ר' יוסף קאפח במאמרו "התנחומין בישראל", סיני נא (תשכ"ב), עמ' רפג-רפו, הסווקר צורות שונות של תנחומים שהיו מקובלים בישראל. לדעת ר"י קאפח, שם בעמ' רפג, צורת התנחומים העתיקה ביותר שאנו מוצאים במקרא היא, "קבלת הדין והשלמה עם המצב", כפי שמצינו בדברי דוד במות בנו: "ויאמרו לו עבדיו, מה הדבר הזה אשר עשית, בעבור הילד חי צמת ותבך, וכאשר מת הילד קמת ותאכל לחם?" ותשובת דוד היא: "ויאמר, בעוד הילד חי צמתי ואבכה כי אמרתי מי יודע וחנני ה' וחי הילד. ועתה מת, למה זה אני צם, האוכל להשיבו עוד? אני הולך אליו והוא לא ישוב אלי" (שמואל ב יב כא). כלומר, את הנעשה אין להשיב, ולכן אין להצטער יתר על המידה כי הצער מיותר ואיננו מועיל. לעניות דעתי, ראיה זו אינה מתיישבת בהכרח עם פשט הכתוב. ועוד, שהרי באבלות אחרת של דוד על מות בנו אמנון, נאמר: "ויתאבל על בנו כל הימים". נראה לי לומר כי תגובתו של דוד במות הילד, אינה מעידה בהכרח על השלמה עם המצב כדרך נחמה, אלא שלאחר מות הילד אין טעם להרבות עוד בצום ובתפילה. כך מצינו בפ' הרלב"ג, על הפסוק שם: "ר"ל ימים רבים כי אחר שלש שנים נחם על אמנון כי מת כמו שזכר אחר זה, ואולי אמר כל הימים להעיר שלא היה יום בימי השנה שלא היה דואג דוד על זה. והנה מצאנו בבן הראשון שנולד מבת שבע שתכף שמת רחץ וסך ואכל ושתה ואמר לעבדיו, ועתה מאחר שהילד מת למה זה אני צם האוכל להשיבו עוד, אני הולך אליו והוא לא ישוב אלי. והנה בזה היה ראוי שנאמר למה הוא מתאבל עליו כל כך והוא לא ישוב אליו, אלא שהתר זה הספק הוא ממה שיקל כי דוד הרחיק היותו צם בצום אחר מות הילד כי הצום יעשה על דרך התפלה והבקשה מהשם יתברך, וזה דבר בלתי ראוי אחר מות הילד, אבל יתאבל עליו, והדאגה הוא דבר יחייב הטבע אהבת הדמיונים ולזה לא הורחק מפני זה התאבל על המות."

[13] ראו י' קאפח, שם.

[14] צורת ניחומים זו, מצויה גם בתקופה מאוחרת יותר, ומקובלת בעיקר אצל פשוטי העם, כפי שנראה בהמשך.

[15] על צורת ניחומין זו ראו להלן, עמ' 13 סי' [5], ועמ' 17, הע' 61.

[16] ראו פירוש דעת מקרא, שם.

[17]ראו להלן, עמ' 17.

[18]ח' טשרנוביץ, תולדות ההלכה, ב, עמ' 298.

[19]תורת כהנים, מכילתא דמילואים, לו (מהד' קולידיצקי, עמ' עא); ובילקוט שמעוני פר' שמיני, רמז תקנה: "אמר לו אהרן אחי מסיני נאמר לי עתיד אני לקדש את הבית הזה, באדם גדול אני מקדשו. והיתי אומר או בי או בך הבית מתקדש, עכשיו נמצאו בניך גדולים ממני וממך, שבהן הבית נתקדש. כיון ששמע אהרן צדק עליו את הדין ושתק שנאמר וידם אהרן". כך פירש רש"י את הכתובים, ובעקבותיו פירש כך גם רמב"ן. אולם רשב"ם על אתר, דחה פרשנות זו וסובר שאין זה פשט הכתוב; לכן אין זה מן ההכרח לראות צורת ניחומים זו כצורה שהיתה מקובלת בתקופת המקרא. ראו גם חיבור התשובה לר' מנחם המאירי, עמ' 640.

[20]בן סירא לח, כ-כג, מהד' כהנא, ח"ב, עמ' תקח; מהד' סגל, עמ' רמח, פסוקים כ-כה.

[21]פילון, "שאלות ותשובות בספר בראשית וספר שמות", מהד. Loeb Classical Library 'ראו י' פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, ב, עמ' 473, על קירבתו של פילון לחז"ל בסוג השאלות הדרשניות שהם שואלים על המקרא.

[22]צורת ניחומין קצרה שנהגו לאמרה לאבל מחוץ לביתו, כשעלה להר הבית בימי אבלותו – "השוכן בבית הזה ינחמך" (מידות פ"ב מ"ב).

[23]ספרי דברים, פיסקא שז (מהד' פינקלשטיין, עמ' 346); עבודה זרה יח ע"א; שמחות פ"ח יב (מהד' היגער עמ' 22, ראו הערותיו, עמ' 140); מדרש אלה אזכרה (בתוך בית המדרש, מהד' א' ילינק, ב, עמ' 68); היכלות רבתי פ"ו (ח"ג, שם, עמ' 88).

[24]מ' היגער, מסכת שמחות – מבוא, עמ' 80.

[25]תנחומא כי תשא, יד (ובתנחומא בובר, ראה טז, עמ' 26: "ואומרין לך אדני הצדקה, צדוק הדין הוא. ולנו בשת הפנים, שאנו מכעיסין לפניך ואתה סובלנו"); ובפסיקתא דרב כהנא מהד' מנדלבוים עמ' 170; במדרש הגדול האזינו, עמ' תרצח: "צדיק וישר הוא' כשהוא מצדיק עליו את הדין הוא אומר, יפה נידנתי לקיים מה שנאמר: 'למען תצדק בדברך תזכה בשפטך'". ובפסיקתא רבתי, כו, עמ' קכט: "ובשעה שבא נבוכדנצר להגלות אותם גלות ראשונה... ענה ואמר יש לכם מזרעו של יאשיהו ואמליכנו עליכם, ושם היה מתניה בן יאשיהו... ענה נבוכדנצר ואמר לו מה שמך, חשב מתניה בלבו הרני מוציא את שמי צדקיה כדי שיצאו ממנו צדיקים. ולא היה יודע שבימיו הקב"ה מצדיק את הדין על בית ישראל ששרף באש". וראו שם בהערות. ובמדרש תהלים פ"ה ב, מהד' בובר, עמ' כו: "אמר דוד להקב"ה כל מה שנתת לנו טובים ונעימים הם, שנאמר: 'חבלים נפלו לי בנעימים אף נחלת שפרה עלי' (תהלים טז, ו), וכן הוא אומר: 'אל תשמחי אויבתי לי כי נפלתי קמתי כי אשב בחשך ה' אור לי' (מיכה ז, ח), אילולי ישבתי בחשך לא היה אור לי, אמר לה הצדקת עליך את הדין."

[26]עייין בתורת האדם לרמב"ן, לג ע"א (מהד' שעוועל, עמ' קא): "נהגו ישראל בכל מקום לומר צדוק הדין עם יציאת הנשמה..."; ספר כלבו, קו ע"ג כתב: "והמנהג כשמת מתקבצים כל הקהל והולכין לביתו ואומרין צדוק הדין וכו'. ראו ר"מ טוקצינסקי, גשר החיים, א, עמ' קמט, שבימינו נוהגים לומר הציבור צדוק הדין אחר סתימת הקבר, והאבלים נוהגים לומר צדוק הדין פעמיים: פעם אחת בבית בשעת הוצאת המת (או מיד אחר הפטירה), ופעם שנייה, יחד עם הציבור לאחר הקבורה. וראו אור לאבל, עמ' 154, בעניין קדיש שלאחר צדוק הדין.

[27]ברכות יט ע"א; בהמשך שם מביאה הגמרא את דברי אביי הסבור שאין לומר נוסח דברים זה: "אמר אביי לא מבעי ליה לאנש למימר הכי (=אל לו לאדם לומר כך), דאמר רבי שמעון בן לקיש, וכן תנא משמיה דרבי יוסי: לעולם אל יפתח אדם פיו לשטן; ואמר רב יוסף מאי קראה? שנאמר: 'כמעט כסדום היינו', מאי אהדר להו (=מה השיב להם) הנביא? 'שמעו דבר ה' קציני סדום'. במסכת שמחות פ"ה ה"ב, הנוסח שונה: "...והוא מצדיק את הדין. ומהו אומר? רבון העולמים, חטאתי לפניך, וכמעט מחובי נגבית. והלא הרבה מיכן היתי שוה, יהי רצון מלפניך שתגדור את פירצתי, ותנחמני."

[28]מהד' שפרבר, עמ' 157.

[29]חזון ברוך א יז, א-ד (מהד' כהנא, עמ' שעד).

[30]ירושלמי ברכות פ"ב ה"ח, ה"ג.

[31]ראו י' פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, א, גבעתים 1991, עמ' 353-355, העוסק בניתוח ספרותי של המשל והנמשל. לדבריו טעותם של הפועלים המתרעמים שהם תופסים את הזמן כקנה מידה, וזה לשונו: "קנה המדה הנכון הוא אותו דבר שלא העריכוהו כקנה מידה – היגיעה, המאמץ הנפשי-פנימי, שאין לו קשר לזמן. הפועלים שבמשל עובדים בשביל שכר ומודדים זמן, האם אין קשר סיבתי בין שתי תפיסות אלה: האם מי שעובד את בוראו בשביל 'שכר' בעולם הבא, אינו מודד את ימי החיים ומגיע למסקנה שאריכות ימים משמעה אפשרות לשכר רב בעוה"ב? ולפי זה, האם אין הוא גם מסיק מסקנה היגיונית נוספת שהנפטר 'לעשרים ושמונה שנה' לא הספיק לזכות בשכר מושלם? אך יש שכר אחר לגמרי והוא הטיוול 'ארוכות וקצרות'... שכר זה נסתר מהאדם הרגיל ואינו מובן לאדם הרגיל, אבל בכל זאת אפשר לדעת על גורמיו משהו שבמשהו. את זה מגלה הנמשל בסוף דבריו – ר' בון 'גע' בעוד שאר התלמידים 'למדו'; הוא למד תורה מתוך מאמץ נפשי-רוחני אחר לגמרי, ולכן שנות חייו הקצרות מרמזות 'מה עשה המלך, נטלו...'.

[32]אבות דר' נתן, נוסח א, פרק יד, מהד' שכטר, ירושלים תשנ"ז, עמ' 58.

[33]מסכת שמחות פ"ח ה"ג, מהד' היגער עמ' 23; ובשינויים קלים בילקוט שמעוני פרשת יתרו, רמז רעא (מהד' שילוני, עמ' 464). במועד קטן כא ע"ב, הנוסח הוא: "מעשה ומתו בניו של ר"ע, נכנסו כל ישראל והספידום הספד גדול. בשעת פטירתן עמד ר"ע על ספסל גדול ואמר: אחינו בית ישראל שמעו אפילו שני בנים חתנים, מנוחם הוא, בשביל כבוד שעשיתם" וכו'.

[34]ואולי נחמתו של ר' עקיבא – האב, היתה שהצליח בחינוך בנו והביאו לדרגה הנעלה.

[35]ראו מדרש משלי לא (מהד' וויסאצקי, עמ' 191-192); שוחר טוב לא; ילקוט שמעוני משלי, רמז תתקסד, ד"ה אשת חיל. אמנם עריכתו של מדרש זה היא מאוחרת (המאה ה'ט' לערך), ואי אפשר לקבוע על-פי מקורות אלו תאריך היסטורי לסיפור זה, ברם הוא משתלב יפה עם דברי הספרי בפיס' שז, ראו לעיל, עמ' 6.

[36]תוספתא כלים בבא קמא פ"ד ה"ט; תוספתא כלים בבא מציעא, פ"א ה"ג; ערובין נג ע"ב.

[37]שמחות פי"ב יג (מהד' היגער עמ' 36).

[38]ומקורה כנראה מבית מדרשו של ר' עקיבא, ראו להלן, הע' 40.

[39]ברכות סא ע"א.

[40]אבות פ"ד מכ"ב.

[41]תנחומא כי תצא, ב.

[42]ספרי דברים, פיס' לב (מהד' פינקלשטין, עמ' 56-57). ראו א"א אורבך, חז"ל – פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשמ"ג, עמ' 391. בספרו מעולמם של חכמים, בפרק "אסקיזיס ויסורים בתורת חז"ל", ירושלים תשמ"ח, עמ' 449, הוסיף כי: "תורתו זו של ר' עקיבא על קבלת יסורים באהבה כתכלית עליונה של העובד את ה' לא יכלה להיות אלא דרכם של יחידים". עיין גם בנספח לספר אור וניחומים, אפרת תשנ"ג, "למהותם של יסורין – בספרות חז"ל".

[43]ברכות ס ע"ב.

[44]ראו א"י השל, תורה מן השמים באספקלריה של הדורות, א, עמ' 97.

[45]בן סירא לח, כא (מהד' סגל, עמ' רמח).

[46]ראו סנהדרין קד ע"א "ברא מזכי אבא".

[47]על דרשת הפסוקים ומדרשי אגדה שנהגו חכמים לנחם בהם את חבריהם, ראו י' פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, א, עמ' 42.

[48]תנחומא כי תצא, שם.

[49]ומה שמצינו בברכות ה ע"א: "הכי אמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: אלו ואלו יסורין של אהבה הן", ראו כ"י מינכן שם ליתא גירסה זו, ואין היא מיוחסת לר' חייא בר אבא, אלא לר' אבא ברי' דר' חייא בר אבין. ולכ"י פירנצה אין ליחסה גם לא לר' יוחנן, שם הנוסח הוא: "אמר להו אבא בריה דר' חייא בר אבא אילו ואילו ייסורין של אהבה."

[50]כתובות ח ע"ב.

[51]ברכות שם.

[52]בבא בתרא קטז ע"א, ובפירוש הרשב"ם שם, ד"ה דין גרמא; רב ניסים גאון (בברכות) בשם רב שריא ורב האי גאון, ורש"י שם, פירשו ש"ר' יוחנן קבר עשרה בניו זכרים, וכי העשירי שבהן נפל לתוך יורה גדולה שהיתה רותחת ריתוח קשה וחזק, ונמס בשרו ונמק. נטל ר' יוחנן עצם של אצבע קטנה שלו וצררה בסדינו, והיה מנחם בה אחרים". על השאלה כיצד באה לידי עצם של בנו, או, כיצד החזיק דבר מטמא, יש המפרשים כי "עצם" זו היתה שן שנפלה מבנו העשירי בעודו בחיים, ולאחר מותו שמרה לזכרון והיה מנחם בה למרי נפש (ערוך השלם, ערך ביר), ויש שפירשו שהיתה זו עצם מסעודת ההבראה (והיא הנקראת "ביר") העשירית שעשו לו.

[53]אהבת הנותן – כמיוחס לר' יוחנן, שם ע"א: שאף ייסורין המביאים לידי ביטול תורה ותפילה הם ייסורים של אהבה "כי את אשר יאהב ה' יוכיח."

[54]ראו א"י השל, תורה מן השמים באספקלריה של הדורות, א, עמ' 98.

[55]ר' משה אלשיך (צפת, המאה הט"ז), בספרו דברים נחומים, ביאור על מגילת איכה, עמ' כו, פירש את דברי ר' חייא בר אבא ור' יוחנן, כך: "וראוי לדעת האם יאמר מעשה לעושהו לא תיסרני, ובמה תכופר אשמת דבר? אך אחשבה כי אין זה כי אם על יסורין שבלי עון ירוצון ויכונו לקבל שכר הם אלה דבריו – 'לא הן ולא שכרן'. לומר, אם על אשמת דבר היתה, פריעת חוב הן. אך אם לקבל שכר שהן יסורין של אהבה – 'לא הן ולא שכרן'. ועל כי הוא יתברך למתנה טובה חשבה, להפליג שכרו, אינו דרך ארץ יאמר חומר ליוצרו, אי אפשרי במתנתך. על כן עזרו בזכותו בתמוך בידו באמור לו הב לי ידך, ועל ידי עזר אשר לא ניתנה לו המתנה, יוסר המסוה להורות שאינו חפץ בהם". וראו שיר השירים רבה, פרשה ב, טז (ב), שם מובאת מקבילה לענייננו: "רבי יוחנן אתייר ועבד חשש בצמר מורייה ג' שנים ופלג (=ר' יוחנן נתיייר במחלה הנקראית צמרמורייה – שיש בה חום גבוה) וראו שם במהד' ש' דונסקי, שפירש צמרמורייה, כנראה מלשון צמרמורת. ועיין בערוך, ערך צמר ג'; ואהבת ציון וירושלים, שבת, עמ' 140] במשך שלוש וחצי שנים). סלק רבי חנינא למבקרה יתיה (=עלה ר' חנינא לבקר אותו). אמר ליה: מה אית לך (=אמר לו מה יש עליך. כלומר עד כמה הכביד עליך החולי) אמר ליה: אית עלאי יותר ממשאוי (=אמר לו יש עלי יותר מכדי כוחי). אמר ליה: לא תהוה אומר כן, אלא הוי אומר האל הנאמן. כד הוי צערא קשי עלוי הוה אמר האל הנאמן. וכד הוה מקשה עלוי צערא יותר מצרכו הוה סלק רבי חנינא אמר עלוי מלה והוה נסב נפש (=אמר עליו לחש, והוא לקח נפש – הבריא). לבתר יומין, אתשש רבי חנינא (לאחר ימים חלה ר' חנינא), סלק ר' יוחנן למבקריה, אמר ליה מה אית עלך. אמר ליה מה קשין הן היסורין. אמר ליה: ומה שכרן מרובה. אמר ליה: לא אנא בעי להון ולא לאגרהון. אמר ליה: למה לית את אמר ההיא מילתא דהויית אמר עלי, ואתנסיב (=ואת נסיב) נפש (=מדוע אינך אומר את אותו הלחש שאמרת עלי ותבריא)? א"ל: כד הוינא מלבר הוינא ערב לאחרנין, וכדון דאנא מלגיו לית אנא בעי אחורנין דיערבוני" (=אמר לו, כשהייתי מבחוץ הייתי ערב בעד אחרים, ועתה שאני נתון בפנים וכי אין אני צריך ערב אחר שיערב בעדי). מכאן משמע שר' חנינא הוא זה שאמר "לא אנא בעא להון ולא לאגרהון". אבל מתוכן הדברים נראה שגם ר' יוחנן סבר כך, שהרי תשובתו לר' חנינא על השאלה "מה אית לך? אמר ליה: אית עלאי יותר ממשאוי", ולא הצדיק עליו את הדין. כלומר, קבלת דין שמים יש כאן אבל לא מתוך ייסורים של "אהבת המקבל". פירוש זה הוא לא כדעתו של א"א אורבך, בספרו חז"ל – אמונות ודעות, ירושלים תשמ"ג, עמ' 394, הע' 90, הסובר ש"מסורת שונה וחולקת בדברי ר' יוחנן לפנינו". לענ"ד מסורת אחת בפנינו, אלא הדברים שנאמרו בשמו של ר' יוחנן בברכות ה ע"א: "... אלו ואלו יסורין של אהבה (גם אלו שיש בהם ביטול תורה ותפילה)... ק"ו משן ועין שהן אחד מאבריו של אדם עבד יוצא בהן לחרות. יסורין שממרקין עונותיו של אדם על אחת כמה וכמה", אמרם כדי להפיס דעתם של אחרים, וכוונתו היתה רק לאותם היסורין היומימיים המזכרים במסכת ערכין טז ע"ב, כדברי ר' אלעזר: "כל שארגו לו בגד ללבוש ואינו מתקבל עליו" וכו'. ואין כוונתו לייסורים הבאים כתוצאה ממות הבנים..

גם ר' חנינא רבו של ר' יוחנן מתו לו בת וכן בחייו, כפי שמצינו במסכת שבת קנא ע"ב: "ר' חנינא שכיבא ליה ברתיא, לא הוה קא בכי עלה (=מתה לו בתו, ולא היה בוכה עליה). אמרה ליה דביתהו: תרנגולא אפיקת מביתך? (=אמרה לו אשתו וכי תרנגולת הוצאת מביתך – שאיך מגלה כל סימן של צער) אמר לה תרתי, תכלא ועיורא (=אם אבכה יהיו בידי שתיים, שכול ועיוורון)" [משום שסבר כרבי יוחנן שדמעות של בכי מתוך צער יכולות לגרום לעיוורון]. במסכת בבא קמא צא ע"ב: "א"ר חנינא לא שכיב שיבחת בני, אלא דקץ תאינתא בלא זמנה" (=לא מת בני [ששמו] שיבחת אלא משום שקצץ תאנה בלא זמנה – שעדין נשאה פירות). בשני המקרים קיבל ר' חנינא דין שמים עליו, אבל לא מתוך גישה של "חביבין יסורים".

[56]רש"י כתב שם: "וגברא רבה כר' יוחנן לא באו לו יסורים שאינן של אהבה". ובהמשך שם: "דהוו להו בני ומתו. הוו להו יסורים של אהבה, שהאבלות מכפרת על עונותיו". כלומר, הראיה שייסורין אלו מוגדרים כ"יסורים של אהבה" היא, משום שאם באו ייסורין קשים מעין אלו על אדם גדול כר' יוחנן תכליתם כנראה לכפר על מקצת מעוונותיו שהיו לו, ולכן עליו לקבלם באהבה משום שאחריתם טובה. לעומת זאת התוספות שם, ד"ה והאמר ר' יוחנן, כתבו: "אלמא מדהוה רגיל לנחם אחרים בכך, שמע מינה דהוו יסורין של אהבה" (=מאחר שנהג לנחם בכך אחרים, משמע מכאן כי היו אלה יסורים של אהבה). דומני שהמחלוקת בין רש"י לתוספות היא בהבנת המושג של "אהבת היסורים". לפי רש"י אהבת היסורים היא "אהבה התלויה בדבר", משום שתכליתה לכפר על עוונות. לפי תוספות, זו "אהבה שאינה תלויה בדבר"; זו "אהבת הנותן" – הקדוש ברוך הוא את ברואיו ("את אשר יאהב ה' יוכיח"), ו"אהבת המקבל" – קבלת הדין. היכולת לנחם אחרים, פירושה "קבלת הדין", ודוגמא אישית לאחרים שעולמם חרב, שהחיים יכולים וצריכים להימשך.

[57]וראו דברי הרמב"ם במורה נבוכים ח"ג פרק י"ז, מהד' קאפח, ירושלים תשל"ז, עמ' שיב, שכתב: "ונאמרה בדברי חכמים תוספת מסוימת שלא נאמרה בלשון התורה והוא דברי מקצתם, יסורין של אהבה, והוא, שלפי השקפה זו אפשר שיבואו על האדם יסורין לא על חטא קדום אלא כדי להרבות שכרו, וזו היא גם שטת ה"מאתזלה" ואין לשון בתורה לענין זה."

[58]ואת"ל "לא מצינו" אינה ראייה, הראיה היא, שאנו מוצאים בבבל סגנון אחר של ניחומין שלא מצאנו בארץ ישראל, והדברים מדברים בעד עצמם.

[59]בבא קמא לח ע"ב.

[60]ראו בפי' טורי זהב ליוורה דעה, לר' דוד ב"ר שמואל הלוי (בעל הט"ז, פולין, המאה הי"ז) סי' שעו, סעיף א, שכתב: "...שלא רצה עולא לילך לנחם את רב שמואל בר יהודה שאמר מה לי בתנחומין של בני בבל שאומרים מה אית לך למיעבד... ורבנו שלמה לוריא (המהרש"ל, פולין, המאה הט"ז) דחה זה מהלכה שאמר הלא גם דוד המלך ע"ה אמר כן, 'האוכל להשיבו עוד', דמשמע אם היה אפשר להשיבו היה עושה". על דברי המהרש"ל, השיב בעל הט"ז: "ותמהני על פה קדוש יאמר כן, דשאני גבי דוד שאמר 'למה זה אני צם האוכל להשיבו עוד', דודאי כל טצדקי (=תחבולה), תפלות וצומות יש לו לאדם לעשות כדי לבקש שלא ימות, ועל זה אמר דוד כיון שכבר מת לא יועילו הצומות, ועל זה סיים ואמר 'אני הולך אליו' והוא לא ישוב אלי, דלכאורה הוא דבר שאינו מענין תשובה לעבדיו שם. אלא דהכי קאמר, שמא תאמרו דיועילו הצומות שאזכה לראותו בעודו חיים כשיקום זה הילד בתחיית המתים? לזה אמר יודע אני שלא תהיה תחיית המתים בימי, ועל זה אמר 'אני הולך אליו' וגו'. אבל אותן המנחמים שאומרים אל תצער עצמך כי מה לך לעשות, אין אומרים על התפלה כן, אלא על הצער שלא יצער עצמו כיון שאי אפשר בענין אחר, דמשמע הא אפשר בענין אחר היה עושה. שפירוש היה מצער עצמו על שלא יהיה כרצון האדם. וזהו גידוף, שמן הראוי להיות כרצון האל יתברך לא כרצון האדם וזהו ברור לע"ד (לעניות דעתי)". בהגהות הרמ"א, יורה דעה, סי' שעו, סעיף ב, פסק: "ואל יאמר אדם לאבל מה לך לעשות, כי אי אפשר לשנות, שזהו כגידוף, דמשמע הא אם אפשר לעשות היה עושה. אלא יקבל עליו גזרת ה' יתברך מאהבה"; ועיין שם בפירוש באר היטב. וראו של"ה, שער האותיות אות ש, עח ע"ב, החולק על דעת המהרש"ל.

[61]עייין גם בפי' ים של שלמה (לר' שלמה לוריא, פולין, המאה הט"ז), בבא קמא פ"ד, אות י, שמסיק: "מדהרי"ף והרא"ש לא הביאו כל זה, שמע מינה דלית הלכתא כעולא, אלא מותר לנחם בכל ענין, וכן נראה דאין זה גידוף, ואדרבה נחמתא דיליה (=שלו [של עולא]) צער הוא קצת לאבל לומר לו 'אם היתה כשרה' וכו'. אדרבא, יקרותא דאבל ודמת לשבחו."

[62] ר' ישעיהו דטראני בשו"ת הרי"ד סי' כח, סבור כי "עיקר הצדקת הדין אינו אלא לברך ברוך דיין אמת [כאמור במשנה ברכות פ"ט מ"ב: "על שמועות רעות אומר ברוך דיין אמת"] אבל כל הפסוקים והחזיונים שאנו מאריכין בצידוק הדין אינו אלא לשבר לבו של אדם ולהזכיר יום המיתה לפניו להכניע יצרו". ברם, כפי שהבאנו לעיל נראה כי נוסח זה הוא "קבלת הדין" אשר היא הצורה קדומה לצידוק הדין. בבבל, לראשונה מוזכרים דברי צידוק הדין, רק בדברי מר זוטרא (אמורא בבלי בדור השישי) שבא לנחם את רב אשי על מתו (ברכות מו ע"ב), הוא משתמש שם במוטיבים של צידוק הדין "אל אמת דיין אמת, שופט בצדק לוקח במשפט" וכו'.

[63] ראו מ' מרגליות, החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ-ישראל, עמ' 119-120; י' גליס, מנהגי ארץ-ישראל, עמ' שיט.

[64] אוצר הגאונים למסכת משקין, עמ' 41; שם, בעמ' 55. נראה כי רק בתקופת הגאונים החלו לסדר את התפילות שהמוטיב המרכזי בהן הוא "צידוק הדין" (כמו: "צדקתך צדק" שאומרים במנחה בשבת, לצידוק הדין למותו של משה רבינו, שלפי המסורת נפטר באותה שעה כמובא בסדר רב עמרם גאון). בתורת האדם לרמב"ן, מהד' שעוועל, עמ' קב, כתב: "והרב רי"צ גיאת ז"ל (המאה הי"א) כתב בעניין זה: 'ואנו נהגנו מימות זקנים ראשונים שלא לומר צדוק הדין בראש חודש ובמועד ובחנוכה ובפורים, דלא עדיף צדוק הדין דהדיוט מצדוק דינו של משה רבינו עליו השלום, דמסלקי ליה (=שאין אומרים אותו) בשבת שחל להיות במועד, ואפילו בר"ח ובחנוכה שחלו להיות בשבת, דהללו ימי שמחה נינהו, דכתיב ביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חודשיכם. טעם אחר, מפני שאומר בו הלל, ו'זה היום עשה ה' נגילה ונשמחה בו', לפיכך מבטלין בו צדוק הדין". ובהמשך שם, "מצינו לרבינו שלמה המפרש (=רש"י)... שאין זה הספד וחלול יו"ט אלא הודאה וקבלת דין שמים. וכך נראה שאומרים בחולו של מועד צדוק הדין... וכן ביו"ט שני."

גם נוסח צידוק הדין שהתחלתו "הצור תמים פעלו", שנוהגים לומר לאחר סתימת הגולל, סדורו הוא מתקופת הגאונים, ראו א"ל לאנדסהוטה, סדר בקור חולים, ברלין תרכ"ז, עמ' LIX-LVIII.

[65] בבא מציעא נח ע"ב.

[66] כתובות ח ע"ב.

[67] שם.

[68] ברכות ה ע"ב.

[69] בבא קמא לח ע"ב.

[70] לא כדעת פרופ' א"א אורבך שם, עמ' 394, הסובר שהחיפוש והחיתוט הוא עניינו של האדם הסובל והמתייסר, ולא של הזולת – הלה עובר על הלאו של "לא תונו איש את עמיתו ויראת מאלהיך". דברים אלו נכונים ביחס לפשוטי העם, שאין המנחמים רשאים לייסרם בשעת מצוקתם, אך אינם נכונים כלפי חכמי ישראל.

[71] חיבור התשובה, לר' מנחם המאירי, עמ' 609.

[72] צ"ל "בנך".

[73] אסתר רבה ח, ב.

[74] איכה רבה, פתיחתא ג.

[75] ראו לעיל, עמ' 5.

[76] פסיקתא רבתי ל, א (קמ ע"ב).

[77] ראו ר' מנחם בן שמעון מרדכי, מנחם אבלים, ערך: "ניחום אבלים".

[78] לעיל, עמ' 9.

[79] לאור דברים אלו, נראה לכאורה השינוי בתוכן הדברים שניחמו ר' עקיבא וחבריו לר' ישמעאל כשמתו בניו, כבלתי מובן. כפי שמצינו במועד קטן כח ע"ב: "כשמתו בניו של רבי ישמעאל נכנסו ארבע זקנים לנחמו, רבי טרפון ורבי יוסי הגלילי, ורבי אלעזר בן עזריה, ורבי עקיבא. אמר להם רבי טרפון: דעו שחכם גדול הוא, ובקי באגדות, אל יכנס אחד מכם לתוך דברי חבירו. אמר רבי עקיבא: ואני אחרון. פתח רבי ישמעאל ואמר (על עצמו): רבו עונותיו (ומשום כך), תכפוהו אבלי, הטריח רבותיו פעם ראשונה ושניה (לנחמו). נענה רבי טרפון ואמר: (כתוב במות בני אהרון) 'ואחיכם כל בית ישראל יבכו את השרפה' (ויקרא י, ו), והלא דברים קל וחומר: ומה נדב ואביהו שלא עשו אלא מצוה אחת, דכתיב: 'ויקריבו בני אהרון את הדם אליו' (שם ט, ט) – כך, בניו של רבי ישמעאל (שהיו מלאים במצוות) על אחת כמה וכמה. נענה רבי יוסי הגלילי ואמר: 'וספדו לו כל ישראל וקברו אותו' (מלכים א יד, יג), והלא דברים קל וחומר: ומה אביה בן ירבעם שלא עשה אלא דבר אחד טוב, דכתיב ביה 'יען נמצא בו דבר טוב (שם) – כך בניו של רבי ישמעאל על אחת כמה וכמה... נענה רבי אלעזר בן עזריה ואמר 'בשלום תמות ובמשרפות אבותיך המלכים הראשונים אשר היו לפני כן ישרפו לך' (ירמיה לד, ה) והלא דברים קל וחומר: ומה צדקיהו מלך יהודה, שלא עשה אלא מצוה אחת, שהעלה את ירמיה מן הטיט – בניו של רבי ישמעאל על אחת כמה וכמה. נענה רבי עקיבא ואמר: 'ביום ההוא יגדל המספד בירושלם כמספד הדרמון בבקעת מגדון' (זכריה יב, יא)... והלא דברים קל וחומר, ומה אחאב מלך ישראל שלא עשה אלא דבר אחד טוב, דכתיב והמלך היה עמד במרכבה נכח ארם' (מלכים א כב, לה) – כך בניו של רבי ישמעאל על אחת כמה וכמה". בדברים אלה אין לא מדברי "צידיק הדין" ולא מ"קבלת הדין". הסיבה לשינוי באופי הדברים בהשוואה לדברי הניחומים השגרתיים שנהגו חכמי ישראל לנחם את חבריהם, נובעת כנראה מעיתוי אמירת הדברים. אמנם לשון הגמרא היא "נכנסו... לנחמו", אלא שתוכנם של הדברים אינן דברי ניחומים. לכן לעניות דעתי, יש להניח כי דברים אלו נאמרו לר' ישמעאל בעוד "מתיו מוטלים לפניו" ולפני שהובאו לקבורה. בזמן זה קיימת החובה לומר דברי הספד ובכי. לכן אין אלה "דברי ניחומים" שנאמרים לאבל לאחר הקבורה, אלא דברים שנאמרו לפני הקבורה הבאים להרבות בכי ומספד כפי שמצויים לנהוג לפני הקבורה; וכן מצינו בשבת קה ע"ב: "וכל המתאבל על אדם כשר מוחלין לו כל עונותיו, בשביל כבוד שעשה. דתניא: מפני מה בניו ובנותיו של אדם מתים כשהן קטנים? כדי שיבכה ויתאבל על אדם כשר. עירבונא קשקיל מיניה? (=עירבונא הוא לוקח ממנו?) אלא, שלא בכה והתאבל על אדם כשר. אמר ר' יהושע בן לוי (דור המעבר בין התנאים לאמוראים, המאה הג') משום בר קפרא (חכם ארץ-ישראלי, סוף תקופת התנאים תחילת תקופת האמוראים, סוף המאה הב' תחילת המאה הג'): כל המוריד דמעות על אדם כשר הקב"ה סופרן ומניחן בבית גזיו שנא' (תהלים נט, ט) 'נודי ספרת אתה שימה דמעתי בנאדך הלא בספרתך'. לאזהרתו המיוחדת של ר' טרפון לחבריו "אל יכנס אחד מכם" וכו', כתב ר' בנימין בן מתתיה (יוון, המאה הט"ז) בשו"ת בנימין זאב, סי' תכ: "כשמתו בניו של ר' ישמעאל נכנסו ד' זקנים... וכיון שכל אחד ואחד רצו לנחמו כאשר עשו הזהירים רבי טרפון שיראו שלא לומר שום אחד מהם ממה שאמר חבירו אלא היו צריכים לחדש ניחומים זה מזה, וזהו שאמר רבי טרפון שחכם גדול ובקי באגדות הוא וצריכים אתם שלא להכשל בדבריכם. ועל זה השיב ר' עקיבא ואני אחרון. כי היה מתנשא ר' עקיבא שיאמר הוא באחרונה מה שלא אמרו הראשונים שלפניו."

ייתכן לומר כי ההוראות שנתן ר' טרפון לחבריו ("דעו שחכם גדול הוא ובקי באגדות, ואל יכנס אחד מכם לתוך דברי חברו") דווקא בעיתוי זה, באות אולי ללמדנו פרק חשוב בהלכות התנהגות בבית האבל. להבדיל מבית המדרש, שבלהט הלימוד לעיתים חכמים נכנסים זה לתוך דבריו של זה, בבית האבל אין נוהגים כן, שם יש לדבר בשקט ולאפשר לכל אחד לומר דברים של טעם, כדי להפיס דעתו של האבל.

[80] ראו בית יוסף על הטור, סי' שעו. הסיבה שהאבלים אומרים "ברוך דיין אמת" היא, כדי לאפשר למנחמים לומר דברי ניחומים. משום שלפי ההלכה אין המנחמים רשאים לפתוח עד שיפתח האבל תחילה."

[81] ראו שערי שמחה, חלק שני, עמ' מג. ובתורת האדם לרמב"ן מט ע"ג (מהד' שעוועל, עמ' קנב).

[82] והוסיף שם הרב שעוועל בסוגריים מרובעות [מה שעולא אמר 'הא אפשר למיעבד עבדי?!' בב"ק לח ע"א], ברם "כעובדא דעבדי", פירושו: "עשו כפי שעשו", כלומר ניחמו כפי שניחמו ותו לא.

[83] תורת האדם לרמב"ן נ ע"א (מהד' שעוועל, עמ' קנג); טור יו"ד, סי' שעו.

[84]צ"ל "עשות", וראו הגירסה באוצר הגאונים, ברכות, תשובות, עמ' 13, סי' כה. על שאלה לאבלים מדוע נוהגים בשונה מהמקובל, ראו מידות פ"ב מ"ב "מה לך מקיף לשמאל – שאני אבל, השוכן בבית הזה ינחמך."

[85]ברכות ו ע"ב, והגרסה בדפוסים "אמר רב פפא אגרא דבי טמיא", ועיין בדקדוקי סופרים בנוסח כ"י מינכן, ובהגהות שם.

[86]צ"ל "להכריז" אוצר הגאונים שם.

[87]ראו שערי שמחה שם, בפירוש "יצחק ירנן".

[88]ספר הפרדס, מהד' עהרנרייך, הלכות אבלות של גאונים, עמ' רסה; שבלי הלקט, הל' שמחות, סי' יג (מהד' בובר, עמ' 344); מחזור ויטרי, עמ' רעו.

[89]זהר פרשת קרח, מהד' מרגליות, דף קעו ע"ב-קעז.

[90]חיבור התשובה, שבר גאון, מאמר ב, פרק י, עמ' 609.

[91]שם, עמ' 652.

[92]ראו ר"ד זלוטניק, מסכת שמחות, עמ' 23-27 (בחלק האנגלי), הדין ביישוב תפיסת חז"ל ל"אל תבכו למת – יותר מדאי" (מועד קטן כז ע"ב), מחד גיסא, ו"כל המוריד דמעות על אדם כשר – הקדוש ברוך הוא סופרן, ומניחן בבית גנזיו" (שבת קה ע"ב, ראו לעיל, הע' 78), מאידך גיסא.

[93]מנורת המאור, ירושלים תשכ"א, עמ' 453-456.

[94]ר' אליהו גיג, ספר זה השלחן, עמ' קפא.

[95]ערוך השולחן, יורה דעה, סי' שעו.

[96]ספר דברי חיים על הלכות שמחות, חלק א, מאת גרשון אפרים מארבער בילגורי תרכ"ז, הגהה א, עמ' 110, סי' כו.

[97]ראו סיפורו של ב"צ אסטראווער, וילקט משה, סי' ריב, המספר על האדמו"ר מגור בעל שפת אמת זצ"ל: "שפעם אחד בא אחד מאנ"ש שמתה עליו אשתו בעת לידתה, רחמנא ליצלן. והשאירה אחריה עוד שבעה בנים ועובר זה שנולד אז. והצעיר שבכולם היה כבן שנה ואחריו כבן שנתיים... והביע לפני מרן זצוק"ל את מר נפשו הנורא הזה. ובראשונה השיב לו מרן קדשו בזה הלשון: האכזריות הזאת לא יוכל לעשות אלא הרחום וחנן יתברך האמיתי. ואחרי זה סיים לו בדברי ניחומים."